

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

SCIENTIA

OCTOBER, 2021

VILNIUS, REPUBLIC OF LITHUANIA

INTERDISCIPLINARY RESEARCH: SCIENTIFIC HORIZONS AND PERSPECTIVES

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE

VOLUME 1

**EUROPEAN
SCIENTIFIC
PLATFORM**

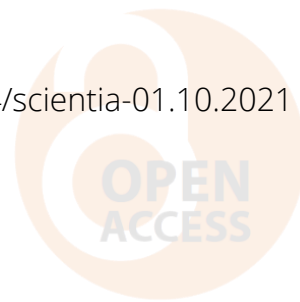
11 October, 2021

Vilnius, Republic of Lithuania

**INTERDISCIPLINARY RESEARCH:
SCIENTIFIC HORIZONS AND PERSPECTIVES**
II International Scientific and Theoretical Conference

VOLUME 1

Vilnius, 2021

Chairman of the Organizing Committee: Holdenblat M.

Responsible for the layout: Bilous T.

Responsible designer: Bondarenko I.

I-69 **Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives:** collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 1), October 1, 2021. Vilnius, Republic of Lithuania: European Scientific Platform.

ISBN 978-1-68524-910-6

DOI 10.36074/scientia-01.10.2021

Papers of participants of the II International Multidisciplinary Scientific and Theoretical Conference «Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives», held on October 1, 2021 in Vilnius are presented in the collection of scientific papers.

The conference is included in the Academic Research Index ReserchBib International catalog of scientific conferences and registered for holding on the territory of Ukraine in UKRISTEI (Certificate № 714 dated September 10th 2021).

Conference proceedings are publicly available under terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

UDC 001 (08)

© Participants of the conference, 2021

© Collection of scientific papers «SCIENTIA», 2021

© European Scientific Platform, 2021

ISBN 978-1-68524-910-6

CONTENT

SECTION 1.

ECONOMIC THEORY, MACRO- AND REGIONAL ECONOMY

CRITERIA FOR ASSESSING THE LEVEL ACTIVITY OF SMALL BUSINESS ENTITIES IN THE SYSTEM OF LABOR RELATIONS

Ulugmurodova N., Suyunov U. 7

ВПЛИВ ІНФЛЯЦІЇ НА ОЦІНЮВАННЯ ПРАЦІ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Захарчук Є.В. 9

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМИ СИСТЕМАМИ НА МІКРОРІВНІ

Руснак А.В. 14

ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМИ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

Графська О.І., Перегіняк Т.І. 16

SECTION 2.

ENTREPRENEURSHIP, TRADE AND SERVICE SECTOR

KICHIK SANOAT ZONALARI: IQTISODIY- IJTIMOIY TARAQQIYOT VA XALQ TURMUSH FAROVONLIGINING MUHIM VOSITASI

Ashurov M.M. 19

МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ

Баланська О.І., Ємельянов О.Ю., Мельник В.М. 22

ПОКАЗНИК РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ЙОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Ємельянов О.Ю. 25

SECTION 3.

FINANCE AND BANKING; TAXATION, ACCOUNTING AND AUDITING

THE MAIN PRIORITIES FOR IMPROVING THE ACCOUNTING AND AUDIT SYSTEM FOR CORPORATE REPORTING IN THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY

Chinberdiyeva L.R. 28

SECTION 4.

MANAGEMENT, PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

QULAY BIZNES MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA IQTISODIY TARAQQIYOTNI
TA'MINLASHDA KICHIK SANOAT ZONALARINING AHAMIYATI
Ashurov M.M. 30

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТАН ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ COVID-19
Лисачок А.В. 33

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ
ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
Менська О.А. 36

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ
Остапенко Т.А. 40

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: НОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ
ТА МОЖЛИВОСТІ
Голюк Є.Л. 43

СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ДЕРЖАВНОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
Туренок І.В. 46

SECTION 5.

SOCIAL WORK AND SOCIAL WELFARE

PROFESSIONAL AND ETHICAL FUNDAMENTALS OF THE WORK OF A SOCIAL
WORKER
Baldyniuk O.D., Roienko S.O. 51

SOTSIAL OMILLARNING SANOAT KORXONALARIDAGI MEHNAT
UNUMDORLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATINI BAHOLASH
Nazarova M.G. 54

ТЕНДЕНЦІЇ В СФЕРІ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ
Борисова Ю.В. 57

SECTION 6.

LAW AND INTERNATIONAL LAW

KOORDINAVIMAS VYKDYMO TARPVYRIAUSYBINĖS AKTŲ BALTIJOS ŠALIŲ
LIETUVOJE
Maksurovas A.A. 59

NECESSITY AND IMPORTANCE OF ELECTRONIC DISPUTE RESOLUTION IN INTERNATIONAL LAW Bakhramova M.	62
XIZMAT VAZIFASINI BAJARAYOTGAN TIBBIYOT XODIMLARIGA QARSHILIK KO'RSATISH JINOYATINING OBYEKTIV BELGILARI Azizova Sh.S. qizi	65
АГЕНТСТВО З ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ Бондарева А.М.	69
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ШИКОЯТ ИНСТИТУТИ – ИНСОН ҲУҚУҚ ВА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ САМАРАЛИ ВОСИТАСИ СИФАТИДА Абдуллаева М.М. қизи	71
ОСОБЛИВОСТІ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЛАСНИКІВ АВТОМОБІЛЬНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ, ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА Стулова К.К.	74
ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК Бондарева А.М.	77
ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ Пильгун Н.В., Левченко А.С.	79
SECTION 7. INSTITUTE OF LAW ENFORCEMENT, JUDICIAL SYSTEM AND NOTARY	
УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УМЫШЛЕННОГО УБИЙСТВА И УМЫШЛЕННОГО ТЯЖКОГО ТЕЛЕСНОГО ПОВРЕЖДЕНИЯ Аллаева З.Ш.	81
SECTION 8. BIOLOGY AND BIOTECHNOLOGY	
MYCOREMEDIATION OF ENVIRONMENTAL POLLUTANTS Liapun V.	86
SECTION 9. AGRICULTURAL SCIENCES AND FOODSTUFFS	
ANALYSIS OF THE WINTER TRITICALE SAMPLES CREATED BY INTERGENERIC HYBRIDIZATION Novak A., Diordiieva I., Gorobets V.	89

ВПЛИВ ІНОКУЛЯЦІЇ ТА БІОЛОГІЧНИХ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ НА УРОЖАЙНІСТЬ РОСЛИН СОЇ
Глупак З.І., Срібранець В.О., Балицька Д.С. 92

SECTION 10.
VETERINARY SCIENCES

ОҚ ДҰНГПЕШОНА БАЛИҒИНИНГ КҰПАЮВЧАНЛИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ
Холиқов Х.Т., Юлдашова Д.А. қизи 95

SECTION 11.
MINING, OIL AND GAS ENGINEERING

АНАЛИЗ ГЕОЛОГО-СТРУКТУРНЫХ ПОЗИЦИЙ И ОСОБЕННОСТЕЙ СОСТАВА РУД СЕВЕРНОГО ТАМДЫТАУСКОГО МАССИВА
Амиркулов Ш.Н. угли 100

SECTION 12.
ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION TECHNOLOGIES

ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМУВАННЯ ЛЮДЕЙ ПІД ЧАС ВІДВІДУВАННЯ ЗООПАРКІВ
Дужак О.В. 103

РОСЛИННІ УГРУПОВАННЯ В УРБОЛАНДШАФТАХ
Науково-дослідна група:
Чорна В.І., Ворошилова Н.В., Доценко Л.В., Мурадян Л.В. 106

SECTION 13.
COMPUTER AND SOFTWARE ENGINEERING

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК СРЕДСТВО ОПТИМИЗАЦИИ ПАРАМЕТРОВ СИЛОВЫХ ИНТЕГРАЛЬНЫХ МИКРОСХЕМ
Алексеев В.Ф., Сыс А.Д., Пискун Г.А. 109

ОБЗОР МЕТОДОВ КОМПЬЮТЕРНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ СИЛОВЫХ ИНТЕГРАЛЬНЫХ МИКРОСХЕМ В УСЛОВИЯХ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЭЛЕКТРОСТАТИЧЕСКОГО РАЗРЯДА
Алексеев В.Ф., Пискун Г.А., Сыс А.Д. 114

SECTION 1.

ECONOMIC THEORY, MACRO- AND REGIONAL ECONOMY

Nodira Ulugmurodova

Dotsent

Samarkand State University, Republic of Uzbekistan

Ulugbek Suyunov

researcher

SamSU, Republic of Uzbekistan

CRITERIA FOR ASSESSING THE LEVEL ACTIVITY OF SMALL BUSINESS ENTITIES IN THE SYSTEM OF LABOR RELATIONS

In recent years, special attention has been paid in our country to the development of small business and private entrepreneurship, and in this process to the improvement of social and labor relations in the field on the basis of modern requirements.

The activity of small business and private entrepreneurship (social and labor) is an important factor in the system of social factors of economic development. In general, all those engaged in an active economy are seen as an important part of everyday life, and include the following types of useful activities: work on the creation of material and spiritual wealth in the process of production; participation in socio-political activities in vocational training and development (community work, participation in informal associations, public speeches, participation in agriculture, etc.); cultural and spiritual recreation (amateur, creative, newspaper, magazine, literature, reading, etc.).

Under the traditional economic system, the labor activity of the population is determined by more administrative factors. However, in an economic system based on market relations, a new socio-economic behavior of the individual is formed and developed. First of all, in the conditions of market relations, the process of social labor strengthens the relationship between enterprises and between enterprises.

However, in the context of the development of new economic relations, there is a lack of theoretical and practical research on increasing the socio-economic activity of the population, and this problem remains relevant. Therefore, in-depth scientific observations, experimental analysis and the development of methods of comparison and analysis are important in the study of social labor activity of the population in a modern market economy, its further development and importance. In our view, this will allow us to combine the advantages of free competition and entrepreneurship with the achievements of science and technology in the new economic environment, which will significantly increase labor productivity and the economic efficiency of small-scale production. , contribute to the development of their intellectual abilities and professional qualities.

Freedom to choose the field of labor in a market economy As a socially active person, a person can demonstrate labor initiative in the following three ways, depending on their individual abilities, professional qualities, interests, aspirations and real opportunities:

In the field of entrepreneurship, organization and management. This area includes

entrepreneurs and business leaders at all levels. The labor activity and performance qualities of this category of people are of decisive importance both economically and socially.

In the field of innovation. This field consists of scientists, inventors, specialists, innovators and other subjects engaged in creative and innovative work. In the current context, where the role, place and importance of innovations are growing, and scientific knowledge is becoming a real factor in the social and economic development, the labor activity of workers in this field is of particular importance. However, in our opinion, both the labor activity of workers in the field of innovation, the effectiveness and weight of their work, in many respects, depends on the environment created for them at the level of society, as well as the level of demand for their work. Creative work environment for creative workers is created by the subjects of the first field, ie entrepreneurs and managers (managers).

In all other spheres of labor activity. In the economy, this sector makes up the majority of the employed, and consists mainly of workers, farmers, law enforcement officers, service and support staff, and others [1]. Although the work of workers in this field is more obedient than the work of workers in the first and second industries, the high level of their labor activity is important for the development and improvement of production, improving the quality of products and services. In a modern market economy, it creates economic conditions for the improvement of the salaries of employees, the degree of dependence on the results of the enterprise's contribution to the life cycle of the enterprise, and promotes high social activity in the national economy.

In fact, in our opinion, on the one hand, a clear plan of action to improve the scope of competition, on the other hand, on the other hand, it is possible to achieve positive or negative results (if the plan does not meet market requirements). Entrepreneurship with the same plan, strategy, goals, and economic competence achieves different results when they are not the same. This is due to the diversity of labor relations of enterprises. It is the differences in entrepreneurial activity that affect the results. Also, the differences in entrepreneurial activity explain the fact that under the same initial conditions, different results are financial and economic [2].

The factor of entrepreneurial activity is related to the following characteristics of private entrepreneurship and small business entity entrepreneurial activity. First, entrepreneurship must be strategic in nature and organized in a timely manner (because in market conditions, the stability of the external environment has increased dramatically). It is the strategic approach that can ensure a high level of quality and quantity of entrepreneurial activity.

References:

1. Abdurahmonova GK Employment in small business. Monograph. - T .: Economics, 2014. 54 p.
2. Abdurahmonov K.Kh. Labor economics: theory and practice / textbook. Processed and replenished. 3rd edition. - T .: State Enterprise Publishing House "FAN" of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 2019. 592 p.

Захарчук Євгеній Володимирович

науковий співробітник

Західний науковий центр НАН України і МОН України (Львів), Україна

ВПЛИВ ІНФЛЯЦІЇ НА ОЦІНЮВАННЯ ПРАЦІ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Україна має суттєві стратегічні переваги завдяки природним ресурсам, географічному положенню та якості людського капіталу, що загалом може стати основою для стрімкого економічного зростання держави. Натомість ряд перепон стоять на заваді реалізації власного потенціалу. Першочерговим етапом є формування конкурентоспроможних умов для бізнесу та інвестицій, а також відновлення довіри до державних інститутів [1].

В ринковій економіці ціни формуються не тільки на підставі розрахунку витрат виробництва і реалізації продуктів і послуг на конкретному підприємстві, але й на основі співвідношення попиту і пропозиції. Така ціна відповідає граничній корисності споживчих благ для суспільства, а точка рівноваги переміщується в залежності від зміни попиту і пропозиції. Необхідно зазначити, що формування ціни на інноваційну продукцію є складним процесом з урахуванням специфіки, оскільки постійні коливання цін на промислову та інтелектуальну продукцію і вартість залученого капіталу й визначають їх собівартість та ринкову вартість загалом.

При цьому треба відмітити, що можливості ринкового механізму є досить обмежені. Він задовольняє далеко не всі потреби. Зокрема, випадають передусім товари і послуги суспільного значення: національна оборона, державне управління, охорона громадського порядку, безпека тощо. Зрозуміло, що поряд з ринковим саморегулюванням повинно достатньо повно бути представлено державне регулювання.

Відомо, що в основі попиту лежить конкурентоспроможність товару, яка прямо пропорційна його якості і обернено пропорційна рівню цін. Ринкова ціна не може бути нижчою від ціни пропозиції, оскільки в таких випадках виробництво і реалізація товарів будуть неефективними. Крім цього, визначаючи ціну товару потрібно, зокрема, враховувати можливу реакцію на неї з сторони інших учасників ринкових відносин (постачальників, дилерів, державних органів та ін.), тому ситуація на ринку постійно викликає коливання цін, провокуючи час від часу зменшення або підвищення ціни товарів та послуг.

Процес взаємного пристосування попиту і пропозиції полягає в тому, що коли якого-небудь товару стає менше, пропозиція знижується, внаслідок чого ціна зростає, стимулюючи виробників до збільшення виробництва товарів. Цей процес має певні економічно доцільні обмеження. При зниженні ціни товар стає більш доступним, а його виробництво менш вигідним і тим самим стимулює виробництво інших більш вигідних товарів.

В країнах з ринковою економікою ціни є об'єктом постійної уваги і регулювання зі сторони державних органів. Зниженням цін держава намагається досягти глобальних цілей регулювання економіки, здійснення відповідної кон'юнктури, зокрема збільшенням випуску високотехнологічної продукції, і структурної політики, приборкання інфляції [2].

Удосконалення ціноутворення на продукцію промислового виробництва, у т.ч. інноваційну, не може бути зведено тільки до способу нормування прибутку в регульованих цінах. Підвищення ефективності використання виробничих ресурсів сприяло б упровадженню в практику регулювання цін моделей ціноутворення за граничними витратами, зокрема, цін, які диференційовані за періодами часу.

Загальним відправним пунктом для визначення ціни товару стала модель Самуельсона (Samuelson)-Солоу (Solow)

$$Q = f(L, K),$$

де кількість товару у вартісному виразі залежить від праці (L) і витрат капіталу (K). Ця модель відображає те, що Самуельсон називав ключовими положеннями, коли реальна віддача від капіталу визначається технічними характеристиками і зменшується гранична продуктивність капіталу. Зростання обсягу капіталу призводить до зниженням граничного продукту додаткового капіталу і, відповідно, до більш низької ставки проценту. Така зворотна монотонна залежність справедлива для коефіцієнта фондоемності зі зміною обсягів капіталу.

Ставка процента як ціна капітальних послуг визначається відносною граничною продуктивністю сукупного капіталу, а заробітна плата як ціна послуг - відносною граничною продуктивністю праці. Особливості цієї однопродуктової моделі тісно пов'язані з фізичною природою капіталу і праці. І тому зміни в кількості факторів обумовлюють зворотні зміни в факторних цінах. Однак при розгляді більш складних моделей з неоднорідними капітальними витратами виникають відповідні складнощі. Неоднорідні капітальні ресурси не вдається виміряти і агрегувати в фізичних одиницях. Замість цього, як відмітив Віксель (Wicksell), потрібно використовувати вартісну оцінку. Їх вартість можна виміряти або через витрати на їх виробництво, або через приведену вартість майбутнього капіталу, який сформує за допомогою цих капітальних ресурсів. В обох випадках, оскільки вимір включає час, передбачається існування деякої процентної ставки, яка в простій моделі визначається однозначно через кількість капіталу. Ця додаткова взаємозалежність стала причиною «ефектів Вікселля». До цього слід додати, що подібні ефекти - це зміни в запасі капіталу в залежності від змін, які виникають або з причини переоцінки обладнання (цінові ефекти Вікселля), або у випадках фізичного запасу капітальних ресурсів (реальні ефекти Вікселля). Потрібно відмітити, що в реальному виробництві можуть бути й інші варіанти як в змінах структури капіталу, тобто в фізичних співвідношеннях капіталу і праці в залежності від технологій виробництва продуктів та послуг і, відповідно, при різних значеннях ставки проценту на капітал.

Процес визначення вартості і ціноутворення в узгодженні з похідними фінансовими інструментами не може бути безпосередньо представлений в термінах і поняттях трудової теорії вартості, оскільки практика ринкової економіки пов'язана зі зміною сутності капіталу, з складним механізмом співвідношень попиту і пропозиції та неоднозначним впливом інфляції на ціноутворення.

Інфляція є складним процесом, основним чинником якого є перевищення кількості грошових одиниць над сумарною величиною товарних цін. Визначення надлишку грошей в обігу як основного чинника інфляційного процесу дозволяє доволі чітко виявити як єдність, так і відмінність у формуванні двох відомих його типів: інфляція попиту і інфляція витрат. В інфляції попиту первинним чинником, який до надлишку грошей в обігу, як правило виступає емісійне зростання грошової маси, внаслідок котрого виникає стійке перевищення номінального попиту на товари і послуги над їх пропозицією.

Інфляція витрат виникає при надлишковому зростанні грошової маси як безпосередня реакція на підвищення господарськими суб'єктами цін на товари і послуги. Відмінності між інфляцією попиту і інфляцією витрат за способами зменшення надлишку грошей в обігу є важливими при розробці дієвих заходів протидії інфляційним процесам. Якщо у випадку інфляції попиту основна увага буде спрямована на зменшення сукупного грошового попиту, то при інфляції витрат зусилля повинні спрямовуватись на стримування підвищення цін виробниками.

Інфляція витрат в значній мірі обумовлена зростанням цін на продукцію і послуги природних монополій. У зв'язку з цим органи державної влади повинні захищати інтереси споживачів шляхом втручання в процеси ціноутворення в природних монополіях в межах чинного законодавства. До сфери діяльності суб'єктів природних монополій відносяться транспортування нафти і нафтопродуктів, газу, передача теплової і електричної енергії, залізничні перевезення, послуги транспортних терміналів, портів, аеропортів, зв'язку.

Міжнародний досвід і сучасні теоретичні розробки свідчать, що найбільш перспективним напрямком економічної політики держави стосовно природних монополій є їх реструктуризація шляхом впровадження елементів конкуренції і створення передумов для розвитку повноцінної конкуренції на відповідних ринках. Перший напрямок - це організаційне виділення і структурне виокремлення окремих ланок природних монополій. Другий напрямок - впорядкування державного регулювання тарифів для природних монополій, який є досить відомим і ефективним методом впливу на монополістів.

Ціновий простір України має дві сфери. Перша – це сфера вільних ринкових цін, які встановлюються суб'єктами реального сектору економіки на основі попиту і пропозиції. Друга - сфера прямого державного регулювання цін і тарифів на продукцію і послуги природних монополій.

Використання для дієвого цінового регулювання в умовах інфляційної економіки фіксованих цін, очевидно, є недоцільним, оскільки їх величина потребує постійного перегляду. Досить складно враховувати при встановленні ціни раціональну норму прибутку на використаний капітал. Для кваліфікованої переоцінки основного капіталу потрібно чимало часу, тобто процедура перегляду регульованих цін і тарифів буде тривалою. Потрібно на основі осмислення вітчизняного і зарубіжного досвіду регулювання цін усунути накопичені недоліки і помилки. На жаль, для української економіки ще достатньо довго буде притаманна інфляція. В розвинутих країнах з річним рівнем 3-5% зростання цін економіка вважається інфляційною.

Примітно, що індекс споживчих цін (ІСЦ) в Україні у 2010 році становив 109,1%, у 2015 – 143,3%, у 2020 – 105,0%, у 2021 (станом на вересень) – 106,2% [3]. В той же час, за 13 років після введення в обіг гривні (у 1996 році) середньорічний рівень зростання споживчих цін склав 13,5%, причому темпи зростання цін на продовольчі товари в 3 рази перевищували зростання цін на непродовольчі продукти.

Також важливо зазначити, що високий темп інфляції на продовольчому ринку стає гострою загрозою, оскільки знижує соціальні стандарти сукупного споживача. Крім цього високий рівень інфляції не сприяє зростанню виробництва, оскільки в кінцевому підсумку скорочує попит. Тому в сучасних реаліях тим більше необхідні спеціальні інструменти цінової політики держави. Очевидно, в умовах інфляційної економіки регулювання цін на продукцію повинно здійснюватися шляхом використання ІСЦ. Можна корегувати ціни на продукцію у відповідності з загальним рівнем інфляції. Однак, якщо основну частку витрат складають ціни на сировину, доцільно використовувати показники підвищення цін в сировинній галузі.

Зарубіжний досвід свідчить, що суб'єкт з ознаками монополіста може зустрітись з конкуренцією зі сторони підприємств, які виготовляють аналогічну продукцію і використовують новітню техніку та прогресивну технологію. В таких випадках регулювання цін зі сторони держави стає недоцільним. Тому при вирішенні завдань цінового регулювання важливо, щоб постачальники і їх користувачі мали реальний доступ до альтернативних і конкурентних джерел пропозиції й попиту.

Із розглядом інфляції тісно пов'язана проблема фінансування економічного зростання. Чимало країн успішно реалізують потенціал економічного зростання, використовуючи відносно невеликі темпи інфляції. Основне питання, яке виникає при цьому, полягає в тому, яка залежність реалізується між економічною динамікою і

характером споживання інфляційного доходу. Йдеться про те, що реальним ресурсом, який мобілізує держава за допомогою інфляційного податку, може бути знайдено напрямок використання цього ресурсу. Цей ресурс може бути спрямований на продуктивне споживання, тобто може бути використаний безпосередньо для розвитку реального сектора економіки або непродуктивно, тобто на особисте споживання і непродуктивне накопичення. В першому випадку можна розраховувати на економічне зростання і зниження рівня інфляції в перспективі, в другому – відсутність економічного зростання і підвищення рівня інфляції в майбутніх періодах. В загальному виді сприятлива ситуація для економічного зростання в грошовому обігу характеризується рівновагою, яка виступає необхідною умовою для нормального розвитку економіки.

Відсутність рівноваги в грошовому обігу неодмінно веде до негативних наслідків і відображається передусім в зменшенні купівельної спроможності грошових знаків. Процес їх обезцінення проявляється в підвищенні загального рівня цін і зменшенні пропозиції з боку виробників. Як відомо, дестабілізація грошового обігу в будь-яких формах несе з собою загрозу розвитку негативних процесів для економіки. Дж. Кейнс (J. Keynes) зауважив [4], що кожний процес незалежно, чи інфляційний, чи дефляційний тягне за собою велику шкоду. Кожний впливає на розподіл благ між різними класами і в цьому відношенні вплив інфляції є найгірший. Вплив цих процесів відображається і на виробництві благ, викликаючи розширення або скорочення виробництва продукції та послуг. Що стосується класичної характеристики соціально-економічних наслідків інфляції, то вони полягають в тому, що при помірних величинах наслідки не створюють для економіки суттєвих труднощів.

Подібне розуміння наслідків інфляції можна вважати традиційним. Однак, немає такої концепції, яка відхиляла б несприятливий вплив високої інфляції на економічний розвиток. Звідси можна зробити висновок, що пригнічення високої інфляції служить при інших рівних умовах важливою передумовою досягнення стійкого економічного зростання.

Важливу роль в економічному зростанні відіграє наука, інтелектуальна й творча праця. Їх вплив на інноваційний розвиток важко переоцінити. Творча, новаторська праця є важливою складовою виробництва відповідних продуктів і послуг, а виконавець творчої праці виступає одночасно і як творець інтелектуальної власності. Це відноситься до більшості працівників фундаментальної і прикладної науки, освіти. Можна вважати, що держава, витрачаючи бюджетні кошти на виробництво наукових, освітніх благ, забезпечує одночасно і приріст людського капіталу. За переконанням М. Портера (M. Porter), розвиток - це історія не використання переваг, а історія боротьби з несприятливими умовами [5]. Отже, в вартісному оцінюванні творчої праці повинні братись до уваги не тільки товари і послуги, які продукуються за допомогою цієї праці, але й приріст людського капіталу у вигляді нових знань, що забезпечують збільшення інтелектуального потенціалу суспільства.

При цьому дослідники, науковці, викладачі та інші працівники - носії творчої праці, є власниками не тільки своєї здатності до творчої праці, але й до результатів цієї праці. Тобто ця категорія працівників повинна мати й права на використання частини створеної ними інтелектуальної власності. Оцінювання вказаних прав можна розглядати як процедуру формування вартісної оцінки творчої компоненти в загальній вартісній оцінці продукту. Згідно з теоремою Модільяні (Modigliani)-Міллера (Miller) вартість прав інтелектуальної власності визначається тільки тими доходами, які приносять або можуть принести це творче право при його найкращому використанні. Зазначений теоретичний висновок вказаної теореми відіграє ключову роль у розв'язку поставленої практичної задачі – оцінювання прав на використання інтелектуальної власності.

В умовах широкого розвитку наукоємних виробництв творча праця все більше домінує серед чинників виробництва і посідає чільне місце в структурі загальних трудових витрат. В цій якості творча праця підпорядковується загальній закономірності як і капітал, переміщаючись у виробництва, в яких забезпечується її більша віддача. Цілком зрозуміло, що в умовах глобалізації конкурентоспроможна творча праця, інновації спрямовуються туди, де існують кращі умови і забезпечується більша віддача. Про це переконливо свідчить імміграція творчої інтелігенції, інноваторів, зокрема, біологів, хіміків, фізиків, фахівців ІТ-сфери та інших професій в розвинуті країни ЄС, США, Азії, ін.

Для запобігання збільшення такого роду імміграції держава повинна забезпечувати належну економічну мотивацію творчої, новаторської праці, розвиваючи інститути інтелектуальної власності й трансферу технологій, за допомогою яких результати творчої праці та інновації можуть залучатись в ринковий обмін. В процесі такого обміну творчі блага набувають відповідну ціну, обумовлюючи в такий спосіб оцінку творчої, інтелектуальної праці. Враховуючи певну недорозвинутість локальних ринків творчих благ, вітчизняні владні інституції можуть всебічно використовувати інструменти структурної політики (податкові пільги, субсидії тощо) для забезпечення запитів суспільного розвитку й відповідних секторів економіки.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. [Електронний ресурс] / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> .
2. Геєць В.М. Перехідна економіка // В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібанова /за ред. В.М. Гейця. Перехідна економіка. - К: Вища школа, 2003.
3. Державна служба статистики України. Статистична інформація. Економічна статистика. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> .
4. Кейнс Дж. Избранные произведения. - М.: Экономика, 1993.
5. Портер М. Конкуренция. Пер. с англ. Уч. пос. - М.: Изд. Дом “Вильямс”, 2001.

Руснак Алла Валентинівна

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки
*Херсонська філія Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова,
Україна*

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМИ СИСТЕМАМИ НА МІКРОРІВНІ

Аналіз проблем розвитку інноваційних систем на мікрорівні виявив передумови, що зумовлюють необхідність здійснення в них інноваційних перетворень, які викликані:

- переходом країни до інноваційного типу соціально-економічного розвитку;
- підвищенням вимог зацікавлених сторін, включаючи споживача, до результатів діяльності інноваційно-активних підприємств;
- внутрішніми проблемами функціонування інноваційно-активних підприємств, які перешкоджають досягненню ними стратегічних цілей.

Вирішення розглянутих проблем функціонування підприємств з використанням лише підходів, методів та технологій, які є сьогодні, недоцільно. У зв'язку з цим на державному рівні постійно ведеться робота щодо формування заходів, спрямованих на реалізацію подальшого переходу підприємств до інноваційного розвитку. Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що інноваційний розвиток на підприємствах забезпечується в результаті активного здійснення в них інноваційної діяльності, яка перетворюється в специфічний та інтегрований в систему управління підприємства, бізнес-процес [1]. На вітчизняних підприємствах інноваційна діяльність переважно залишається довільною, несистематичною та фрагментарною, а місце інноваційної діяльності в системі управління підприємствами не визначене.

Для забезпечення ефективного розвитку інноваційних систем на мікро- та на макрорівнях потребують удосконалення способи впровадження у них інноваційної діяльності [2, с. 7]. Це обумовлює необхідність розробки концептуального підходу до управління в інноваційних системах на мікрорівні інноваційною діяльністю, який враховує зарубіжний досвід та сучасний стан систем управління підприємств, а також особливості інноваційного розвитку України.

Концепція інноваційного розвитку підприємства передбачає подання інноваційного розвитку як процесу позитивних якісних змін в інноваційному стані підприємства з позицій динамічного підходу до інноваційної діяльності, що дозволяє не лише виокремити класичні етапи інноваційного процесу: формування новації; перетворення новації в нововведення; комерціалізація нововведення й перетворення його в інновацію, а й розглядати підприємство не лише як виробничо-технологічну систему, що є сукупністю елементів і процесів, взаємозалежних і взаємодіючих між собою за допомогою встановлення певних зв'язків (керуюча система та об'єкт керування), а й як таку, що діє в рамках системи вищого порядку – інноваційної системи, встановлюючи з нею відповідні зв'язки й реалізуючи інноваційний механізм функціонування [3, с. 126].

Розроблений концептуальний підхід до управління інноваційною діяльністю в інноваційних системах на мікрорівні включає такі основні положення:

1. Здійснення інноваційної діяльності на підприємствах повинно бути спрямоване на досягнення ними стратегічних цілей відповідно до вимог зацікавлених сторін, стану та прогнозів зміни зовнішнього і внутрішнього середовища, в тому числі технологічного рівня розвитку підприємств в порівнянні з аналогічними українськими та зарубіжними компаніями. Роль інноваційної діяльності в реалізації місії та стратегічних цілей підприємства відображена на рис. 1.

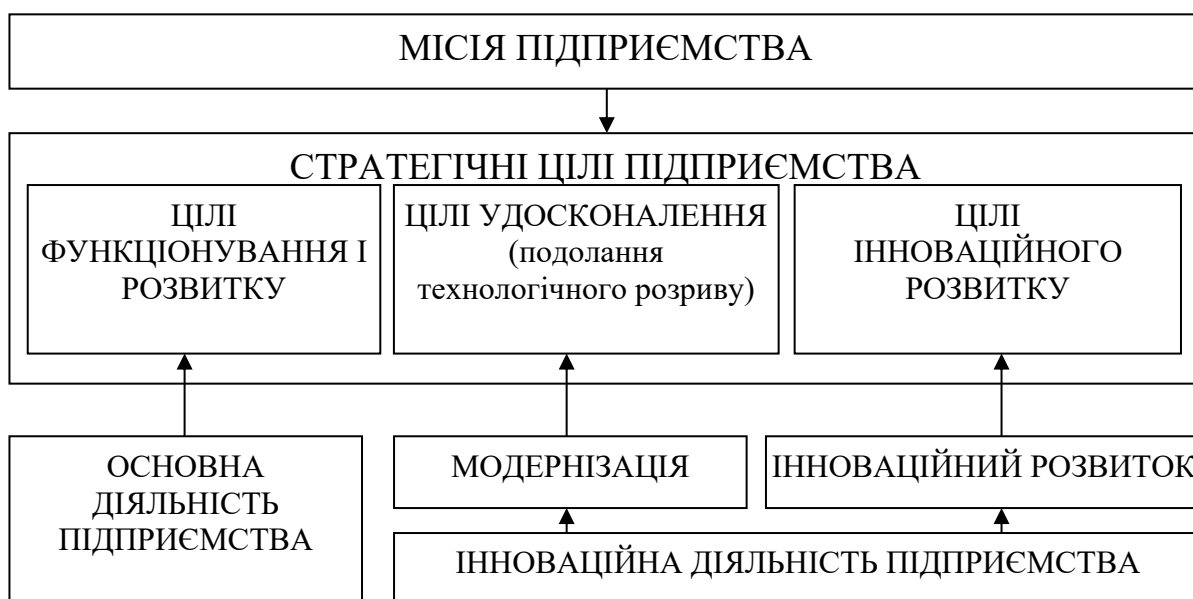

Рис. 1. Роль інноваційної діяльності в реалізації місії та стратегічних цілей підприємства

2. Інноваційна діяльність повинна забезпечити підвищення ефективності та конкурентоспроможності підприємства за рахунок ліквідації технологічного розриву з рівнем, досягнутим за кордоном, та здійснення технологічного прориву, який формує довгострокові конкурентні переваги.

3. Інноваційна діяльність є, з одного боку, однією з функціональних підсистем управління підприємством, а з іншого – рівнозначною сферою їх діяльності і, як будь-яка інша, характеризується переважно прогнозованими та досяжними результатами. З цією метою здійснення інноваційної діяльності проводиться цілеспрямовано та на систематичній основі, тобто в режимі постійно повторюваної (безперервної) управлінської діяльності в межах єдиного процесу прогнозування та планування, організації і керівництва, контролю, обліку, аналізу та оцінки ефективності управління цією діяльністю на підприємстві.

4. Специфіка інноваційної діяльності, обумовлена, насамперед, її орієнтацією на довгострокову перспективу та властивими їй високою невизначеністю і ризиком, вимагає для ефективного здійснення цієї діяльності на підприємстві формування спеціальних систем управління, що забезпечують розробку та ефективну реалізацію в них інноваційної політики, і взаємодіючих з іншими напрямками діяльності підприємств.

Визначення необхідності перетворень та формування цілей і стратегії функціонування інноваційних систем на мікрорівні має ґрунтуватися і бути орієнтоване на вимоги зацікавлених сторін, забезпечуючи при цьому підтримку з їх боку реалізації інновацій для досягнення підприємством стратегічних цілей, забезпечення його сталого розвитку в довгостроковій перспективі, реалізації інтересів зацікавлених сторін.

Список використаних джерел:

1. Rusnak A., Lomonosov D. (2021). Methods and mechanisms of management of innovative activity at the enterprises: world experience and practice of application. Concepts, strategies and mechanisms of economic systems management in the context of modern world challenges: scientific monograph. VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigori Bogoslov”, 166-175.
2. Rusnak A. (2021). Principles of effective management of innovation systems development at the micro level. II міжнародна науково-теоретична конференція «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation». Збірник наукових праць SCIENTIA, 7-9. Вилучено з <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/14408>.
3. Федуллова Л.І. (2014). Концептуальні засади управління інноваційним розвитком підприємств. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, №2, 122-135. Вилучено з: <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/>.

Графська Орислава Іванівна

д-р. екон. наук, доцентка кафедри готельно-ресторанного бізнесу
Львівський державний університет фізичної культури ім. Івана Боберського, Україна

Перегіняк Тарас Ігорович

фізична особа-підприємець, магістрант
Львівський університет бізнесу та права, Україна

ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА МЕХАНІЗМИ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

На сьогоднішній день Україна вважається однією з країн, багатих на туристичні ресурси, які зосереджуються як у туристичній галузі, пов'язаній з архітектурно-мистецьким розвитком, так і з розвитком туристично-рекреаційної сфери. Йдеться про бальнеологічні курорти, територію Карпат і Прикарпаття та морські території.

Варто зазначити, що досягненню максимальної ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу на території України перешкоджає низка складних невирішених проблем, серед яких можна назвати наступні:

- незадовільний рівень розвитку туристичної інфраструктури туристичних підприємств;
- низький загальний рівень якості туристичного сервісу;
- брак кваліфікованого кадрового резерву для роботи в туристично-рекреаційній галузі;
- недостатнє забезпечення та комплексний підхід до науково-обґрунтованої державної та регіональної політики розвитку туристично-рекреаційної сфери;
- недостатнє інвестиційне забезпечення туристично-рекреаційної сфери та невисокий рівень розвитку малого підприємництва в даній сфері;
- недосконалість нормативно-правового та інституційного забезпечення розвитку туристично-рекреаційної сфери України;
- неефективна якість взаємодії органів місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення розвитку туристично-рекреаційних сфер у більшості регіонів України;
- відсутність системної оцінки значення туристично-рекреаційної сфери в структурі пріоритетів розвитку регіональних соціально-економічних систем.

Для досягнення позитивного результату в діяльності туристично-рекреаційної сфери, визначення конкретного організаційно-економічного механізму управління туристично-рекреаційною сферою регіонів України передбачає врахування характерних особливостей її функціонування на регіональному та державному рівнях. У зв'язку з високим рівнем глобалізації світового туристичного ринку розвиток національного та регіональних туристично-рекреаційних ринків в Україні значною мірою залежить від глобальних тенденцій у туристичній сфері.

Зважаючи на це, туристично-рекреаційну сферу, як заснований на комплексному використанні потенціалу території та виробничих факторів суміжних сфер вид діяльності, що створює привабливий туристично-рекреаційний продукт на основі поєднання товарів, послуг і суб'єктивних вражень, досить важко виокремити як окрему сферу економічної діяльності. Необхідність регулювання діяльності значної кількості суб'єктів

господарювання з різних сфер економічної діяльності зумовлює складність управління розвитком туристично-рекреаційної сфери як на національному, так і на регіональному рівнях [1].

Аналізуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що підвищення ефективності використання потенціалу туристично-рекреаційної сфери регіонів України, враховуючи вищенаведені її особливості, можливе за умови реалізації відповідних методів та прийомів вдосконаленого організаційно-економічного механізму, узгодженого зі стратегією розвитку туристично-рекреаційної сфери, на мікро-, мезо- та макрорівнях.

Розгляньмо детальніше поняття розвитку на мікро-, мезо- та макрорівнях для сфер економічної діяльності, а зокрема – для туристично-рекреаційної сфери України.

Мікрорівень (мікро – грецьке слово, що означає малий) – рівень економічної системи в масштабах її окремої ланки, елемента. Наприклад, рівень підприємства, фірми.

Мікрорівень включає в себе:

- створення реабілітаційного середовища;
- формування цінностей, орієнтацій, норм, еталонів, корекція психологічного стану шляхом проведення групової тренінгової соціальної роботи;
- просвітницьку, інформаційну роботу, залучення до волонтерської допомоги [2].

Мезорівень (регіональний) – пов'язаний з аналізом регіонального середовища, що впливає на рівень конкурентоспроможності регіону та його інноваційну привабливість.

Мезорівень включає в себе наступні напрямки:

- нормативно-правові документи, які регулюють правові основи соціального захисту окремих категорій громадян;
- соціальні програми, спрямовані на поліпшення соціального забезпечення бідних, малозабезпечених громадян;
- заклади, соціальні служби для соціальної роботи з клієнтами групи ризику;
- працевлаштування, центри зайнятості для безробітних;
- соціально-просвітницька робота в мікросоціумі;
- посередницька соціальна робота в регіоні [3].

Макрорівень (макро – грецьке слово, що означає великий) – рівень економічної системи в масштабах світового господарства, народного господарства країни, окремих агрегованих секторів економіки країни: державного, приватного, колективного тощо. Відповідно, розділ економічної науки, де вивчається такий рівень економіки, називається макроекономікою.

Макрорівень включає в себе наступні напрямки:

- законодавство, яке регулює правові основи соціального захисту населення;
- державні програми і проекти з попередження негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищах.
- державні програми і проекти із соціальної підтримки окремих категорій громадян;
- благодійництво, меценатство [2].

Аналізуючи вищенаведене, розуміємо всю необхідність у механізмі підвищення туристично-рекреаційного потенціалу як на регіональному, так і на державному рівнях, тому нами пропонується наступний організаційно-економічний механізм підвищення ефективності використання потенціалу туристично-рекреаційної сфери на регіональному та державному рівнях. Основною метою організаційно-економічного механізму, запропонованого нами, є формування соціального та фінансово-економічного середовища, яке стимулюватиме підвищення ефективності реалізації потенціалу туристично-рекреаційної сфери регіонів України та суміжних сфер економічної діяльності.

Пріоритети державного регулювання, які пропонуються:

- формування та реалізація конкурентоспроможного національного та регіонального туристичного продукту;
- системне підвищення якості туристичної та соціальної інфраструктури;
- вдосконалення інформаційно-маркетингового забезпечення туристично-рекреаційної сфери;
- організація системи якісної підготовки кваліфікованих фахівців для туристично-рекреаційної сфери діяльності;
- системна детінізація діяльності туристично-рекреаційної сфери.

Варто зазначити, що при запропонованих нами пріоритетах для підвищення ефективності використання потенціалу туристично-рекреаційної сфери регіонів та України загалом здатне стати каталізатором соціально-економічного розвитку тільки у випадку збалансованого поєднання фінансово-економічних інтересів та соціально орієнтованих цілей суспільства. Значна перевага фінансово-економічного інтересу над реалізацією соціально орієнтованих цілей суспільства стимулює не тільки зростання тінізації в туристично-рекреаційній сфері регіонів, але й негативно впливає на соціально-економічний стан в країні. В такому випадку з'являється об'єктивна необхідність у налагодженні чіткого та дієвого державного регулювання туристично-рекреаційної сфери регіонів і держави загалом шляхом створення та впровадження конкретного організаційно-економічного механізму, який сприятиме не лише підвищенню ефективності реалізації потенціалу туристично-рекреаційної сфери регіонів та активізації процесу її розвитку, але й дозволить забезпечити дієве поєднання інтересів бізнесу та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Лендел О. Д. Шляхи оптимізації управління розвитком туристично-рекреаційного комплексу регіону. Науковий вісник Ужгородського університету: сер.: Економіка. – 2013. – Вип. 1. Ужгород: УНУ. С. 200-207
2. https://pidru4niki.com/14860110/sotsiologiya/mikroriven_sotsialna_robota
3. <http://ujae.org.ua/makro-mezo-mikroriven-regulyuvannya-diyalnosti-gazorozpodilnyh-pidpryyemstv-v-zahidnomu-regioni>

SECTION 2.

ENTREPRENEURSHIP, TRADE AND SERVICE SECTOR

Ashurov Muxammadjon Murodovich

Xonobod shahar Moliya bo'limi bosh hisobchi, O'zbekiston Respublikasi

---

KICHIK SANOAT ZONALARI: IQTISODIY- IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA XALQ TURMUSH FAROVONLIGINING MUHIM VOSITASI

Milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishi, ko'plab ish o'rinlarining yaratilishi, eng muhimi, odamlar ongu shuurida mulkka egalik hissining kuchayishi, ishbilarmonlik kayfiyatining ortib borishi chorak asr mobaynida qadam-baqadam shakllantirilgan va rivojlantirilgan kichik biznes sektorining xizmati ekaniga bugun hech kim shubha qilmaydi. Kechagina tomorqasidagi piyozni pullash bilan tadbirkorlik hadisini olgan kishi bugun qo'ni-qo'shnisining ham mahsulotlarini xarid qilib, xorij bilan savdo-sotiq qilish payida yurganini ko'rasiz. Yoki o'tgan yili kollejni tugatib, dugonalarini yoniga olib chevarlik qilayotgan singillarimiz yoki dastavval otasining, keyin qo'ni-qo'shnisining eski mashinasini tuzatgan, hozir avtoservis ochib, professional xizmat ko'rsatayotgan tadbirkorlaranchagina. Kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi o'rni va roli tahlilchilar tomonidan har tomonlama o'rganib borilar ekan, uning ustunliklari va zaif jihatlari chuqur tadqiq etilganini ta'kidlash zarur. Tez o'zgaruvchan, hamisha yangilikka o'ch bozor talablarini birinchilar qatorida ilg'ab olib, iste'molchiga zarur tovar va xizmatlarni taklif etishi barobarida tavakkalchiliklarni oson boshqarish, turli buhronlardan chapdastlik bilan omon qolish imkoniyatiga egaligi "kichik iqtisodiyot"ning asosiy afzalliklari hisoblanadi.

Grishinning fikricha, sanoat sohasidagi kichik biznes-bu boshqa tarmoqlardagi kichik korxonalaridan farqli ravishda yanada yuqori qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan murakkab tizimdir. Ushakovanning esa ta'kidlashicha, sanoat biznesidagi kichik korxonalarining faoliyat sohasi ishlab chiqarish resurslariga nisbatan yuqori bo'lmagan ehtiyoj va kam sonli bo'lgan iste'molchilar uchun ko'p bo'lmagan miqdordagi mahsulotlarni ishlab chiqarish zaruriyatidan yuzaga kelgan. O'z navbatida, Aleksandrova shuni ma'lum qiladiki, kichik sanoat tadbirkorligini sanoat ishlab chiqarish sektoridagi kichik korxonalarining foyda olishga yo'naltirilgan faoliyati sifatida ko'rsatib o'tgan. O'tgan asrning 90-yillarida biz sanoatning bu kabi tarmoqlari haqida shunday dadil va aniq fikr yurita olarmidik?! Shak-shubhasiz, yo'q! Chunki o'z ko'zing bilan ko'rmagan, qo'ling bilan ushlagan narsalar to'g'risida ravon gapirib bo'ladimi?! 1996-yilda Andijon viloyatining Asaka shahrida Janubiy Koreyaning "Daewoo" kompaniyasi bilan hamkorlikda mutlaqo yangi texnologiyalarga asoslangan avtomobil zavodi konveyerlaridan birinchi avtomobilning chiqishi bir tomondan mamlakatimiz sanoatini chuqur tarkibiy o'zgartirish bo'yicha boshlangan ishlarning amaldagi tasdig'iga aylangan bo'lsa, boshqa tomondan ishlab chiqarish haqidagi tasavvurlarimizni butkul o'zgartirib yubordi. Uzoq davrlar mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi uchun avvalo serhosil yer zarur degan qarash mavjud edi. Endi esa xalqimiz Qo'ng'iro't soda zavodi, Ustyurt gaz-kimyoy majmuasi va yana boshqa ko'plab zamonaviy sanoat quvvatlari qiyofasida qaqragan cho'llarni obod qilishning yo'llari har xilligiga guvoh bo'lmoqda. Eng muhimi, ushbu ob'yektlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bugungi kuchli raqobat sharoitida omborxonalariga yetib bormasdan xaridorlarini topayotgani, ko'plab

turdosh korxonalar, kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlik sub'yektlarining faoliyatini rag'batlantirayotgani ayni haqiqatdir.

Kuznesov va Kuznesovalar shunday fikrni ilgari surishadi: Ispaniyada hududiy rivojlanish vazifasi kichik va o'rta biznesni shuningdek, turizm sohasida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning milliy strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishdan iborat bo'lib, maxsus iqtisodiy zonalar hududlar rivojlanishidagi muhim instrument bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda, mamlakatda turli shakldagi zonalar faoliyat yuritib, bularga innovasion faoliyat uchun texnologik parklar, zamonaviy sanoat-ishlab chiqarish komplekslarini rivojlanishi uchun sanoat zonalar va erkin iqtisodiy zonalar kiradi. Shu o'rinda, AQSHning tadbirkorlik zonalar va texnoparklar tashkil etish tajribasiga alohida e'tibor qaratish lozim. AQSHdagi tadbirkorlik zonalar uzoq davr davomida iqtisodiy faollik pasayishi kuzatilgan shahar hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va ijtimoiy yordam ko'rsatish dasturlarini federal byujetdan muqobil to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish hisoblanadi. Respublikada tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay biznes muhitini yaratishga va va xalqaro maydonda mamlakatning ijobiy nufuzini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jahon banki tomonidan har yillik nashr etib boriladigan "Biznes yuritish" hisobotida biznes yuritish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha dunyodagi mamlakatlarning reytingi taqdim etiladi. Mazkur reytingni tuzishda birinchi navbatda, kichik va o'rta biznes korxonalarining hayot sikli jarayonida, tashkil etilishidan to'liklikka qadar bo'lgan davrda ularning faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy xujjatlarni o'zgarishlar kuzatilib va tahlilchilar tomonidan baholanib boriladi. "Doing Business" bo'yicha mamlakatlarning dunyo reytingida 190 ta mamlakat ichida 76 o'rinni egallab turibdi.

Sanoat zonalarida kichik firmalar emas, balki asosan kichik va o'rta korxonalar ham ularning bir qismi hisoblanadi. Bitta hududda joylashgan ko'plab kichik do'konlar bitta do'konni tashkil qiladi, sanoat ishlab chiqarish majmuasi va bunday kompleks ishlab chiqarish qobiliyatiga ega. Hozirda ishlab chiqarishni rivojlantirish va ishsizlik darajasini kamaytirish ko'zda tutilgan davlat dasturlariga asosan AQSHning 700ta shahar va tumanlarida 1500dan ortiq faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik zonalaridagi kompaniyalar uchun federal, shtat va mahalliy organlar tomonidan iqtisodiy hamda boshqa imtiyozlar berilgan. Ustun sanoat zonasi ko'p sonli ishlab chiqaruvchi xususiy firmalardan iborat: mahsulot va xizmatlar, shu jumladan: xususiy biznes, aksiyadorlik jamiyatlari, tashqi savdo firmalari, qo'shma korxonalar. Sanoat zonasi shuningdek quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- birlamchi mahsulotlar, butlovchi qismlar, ehtiyot qismlar va uskunalar etkazib beradigan korxonalar;

- chakana va ulgurji savdo bilan shug'ullanadigan korxonalar,
- eksport va import sohasi, moliyaviy va axborot beruvchi korxonalar
- xizmatlar; malakali o'quv agentliklari, standartlarni ishlab chiqish tashkilotlari,
- ilmiy -tadqiqot byurolari, aloqa vositalari, kasaba uyushmalari va boshqalar.

Davlatimiz rahbari 2017 -yil 16- iyun kuni Toshkent shahrining Uchtepa tumanida bo'lib sobiq "Signal" zavodining 5,1 gektarli maydonida keng ko'lamli qurilish-ta'mirlash ishlari olib borilayotganligini, hududda bino va inshootlar, kommunikatsiya tarmoqlari mavjudligini va loyihalarni 2018- yilning 1-choragida ishga tushirilishi lozimligini ta'kidlab o'tdi. Hududda ish boshlaydigan kichik korxonalarda plastmassa mahsulotlari, energiya tejamkor lampalar, transformator podstansiyalari, tikuv va trikotaj mahsulotlari, zamonaviy mebel kabi mahsulotlar ishlab chiqariladi. 17 korxonada 400 dan ortiq ish o'rni yaratiladi va x.k. Shunday qilib, yirik sanoat tarmoqlarini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar "kichik iqtisodiyot"ning zarur xomashyo resurslari bilan ta'minlanishiga zamin yaratadi. Demak, kichik sanoat zonalar faoliyatini kengaytirish hamda ularning ishtirokchilarini rag'batlantirish mexanizmlarining takomillashtirilishi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash, aholi farovonligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev Aholi turmush farovonligini yuksaltirish asosiy vazifamizdir. “Xalq so‘zi” gazetasi 2017 yil 17 iyun
2. B.Bozorov “Kichik sanoat zonalari-iqtisodiy taraqqiyoti...” Toshkent oqshomi gazetasi 2017 yil 12 iyun
3. Александрова Е. А. Управление развитием малого промышленного предпринимательства в условиях глобализации экономики : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Е. А. Александрова. - СПб., 2011. - 217 с.
4. Багинова В. М., Беломестнов В. Г. Потенциал развития малого промышленного предпринимательства в регионе. Известия Иркутской государственной экономической академии. -2015. -Т. 25, № 6. - С. 999-003.
5. Гришин И. А. Особенности развития малого предпринимательства в российской промышленности / И. А. Гришин // Российское предпринимательство. 2006. № 7 (79). С. 24-29.

Баланська Олена Ігорівна

асистент кафедри економіки підприємства та інвестицій
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

Смельянов Олександр Юрійович

д-р. екон. наук, доцент, професор кафедри економіки підприємства та інвестицій
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

Мельник Володимир Мирославович

канд. техн. наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства та інвестицій
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ

Будь-яке підприємство характеризується різноманітними властивостями, до яких, зокрема, належать його прибутковість [1], фінансова стійкість [2–5], адаптованість [6], ризикованість діяльності [7–10], вартість [11–13], інвестиційна привабливість [14, 15], конкурентоспроможність [16–18], ефективність [19, 20] тощо. Однак, окрему увагу слід приділити і такій властивості суб'єктів підприємництва як їх ділова репутація [21–24], оскільки ця властивість може справляти суттєвий вплив на вартість бізнесу [25].

У загальному розумінні ділова репутація підприємства являє собою певну сукупність його характеристик, які зумовлюють здатність цього підприємства якісно та в належні строки виконувати укладені із ним угоди. При цьому покращення ділової репутації підприємства потребує попереднього оцінювання її наявного рівня, що вимагає застосування відповідних методів, які можуть бути згрупованими за такими ознаками:

1) залежно від точності результатів оцінювання:

– методи, що передбачають отримання наближеної оцінки рівня ділової репутації підприємства. Ці методи базуються на відносно невеликому обсязі вхідної інформації та передбачають завдяки своєму застосуванню отримання наближених відомостей про рівень ділової репутації фірми;

– методи, що передбачають отримання достатньо точної оцінки рівня ділової репутації підприємства. Ці методи використовують широкий масив вхідної інформації, передбачають значний обсяг операцій із оброблення цієї інформації та, відповідно, потребують суттєвих витрат ресурсів на їх реалізацію;

2) залежно від одиниць виміру результатів оцінювання:

– методи, що передбачають отримання оцінки рівня ділової репутації фірми у вигляді відносного показника (для прикладу, для будівельної компанії таким показником може виступати частка тих угод на будівництво, за якими підрядна організація виконала усі свої зобов'язання, у загальній кількості укладених з нею угод у попередньому періоді (періодах));

– методи, що передбачають отримання оцінки рівня ділової репутації підприємства у вигляді бального показника (зокрема, у разі використання процедури експертного опитування);

– методи, що передбачають отримання оцінки рівня ділової репутації фірми у вартісному вигляді (зокрема, при розрахунку гудвілу компанії);

3) залежно від кількості показників оцінювання:

– моноіндикаторні методи оцінювання (застосовується один оціночний індикатор);

– полііндикаторні методи оцінювання (застосовуються кілька оціночних індикаторів);

4) залежно від чинників, які приймаються як основні при оцінюванні рівня ділової репутації:

- методи, які при проведенні оцінювання ділової репутації компанії беруть за основу, насамперед, обсяги та якість наявного ресурсного забезпечення цієї компанії;
- методи, які при проведенні оцінювання ділової репутації компанії беруть за основу, насамперед, рівень її менеджменту;
- методи, які при проведенні оцінювання ділової репутації компанії беруть за основу, насамперед, додержання зобов'язань компанії перед своїми контрагентами;
- методи, які при проведенні оцінювання ділової репутації компанії беруть за основу, насамперед, якість продукції цієї компанії;
- методи, які при проведенні оцінювання ділової репутації компанії беруть за основу одночасно декілька груп чинників;

5) залежно від того, чи відбувається порівняння отриманих результатів оцінювання із аналогічними результатами для інших фірм (конкурентів):

- методи, які передбачають здійснення такого порівняння;
- методи, які не передбачають здійснення такого порівняння;

б) залежно від застосовуваних прийомів оцінювання:

- методи, які передбачають проведення експертного опитування та оброблення його результатів;
- методи, які передбачають застосування статистичних методів;
- методи, які базуються на виконанні техніко-економічних розрахунків;
- методи, які передбачають проведення оптимізаційних розрахунків.

Отже, оцінювання наявного рівня ділової репутації підприємств потребує попереднього вибору найбільш дієвого методу (методів) такого оцінювання.

Список використаних джерел:

1. Єпіфанова, І. Ю. & Гуменюк, В. С. (2016). Прибутковість підприємства: сучасні підходи до визначення сутності. *Економіка і суспільство*, (3), 189–192.
2. Гапак, Н. М. & Капштан, С. А. (2014). Особливості визначення фінансової стійкості підприємств. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*, (42), 191–196.
3. Ємельянов, О. Ю. (2020). Діагностування рівня фінансової стійкості підприємств агропромислового комплексу. *Агросвіт*, (21), 3–9.
4. Павленко, О. П. & Семиліт, І. В. (2016) Економічна сутність фінансової стійкості підприємств: фактори впливу, оцінка та джерела фінансування. *Молодий вчений*, (7(34)), 113–116.
5. Чепка, В. В. & Матяш, О. К. (2017). Фінансова стійкість підприємства: сутність та фактори впливу. *Економіка і суспільство*, (12), 649–655.
6. Yemelyanov, O., Symak, A., Petrushka, T., Lesyk, R. & Lesyk, L. (2018). Evaluation of adaptability of Ukrainian economy to changes in prices for energy carriers and to energy market risks. *Energies*, (11 (12)), 3529.
7. Вербицька, Г. Л. (2004). Оцінка економічного ризику. *Актуальні проблеми економіки*, (4), 129–136.
8. Ємельянов, О. Ю. (2020). Оцінювання рівня ризикованості господарської діяльності підприємств агропромислового комплексу. *Агросвіт*, (19–20), 3–9.
9. Клименко, С. М. (2013). Формування стратегії розвитку підприємства з урахуванням ризиків. *Бізнес Інформ*, (8), 343–347.
10. Kot, S. & Dragon, P. (2015). Business Risk Management in International Corporations. *Procedia Economics and Finance*, (27), 102–108.
11. Бурбан О.В. (2021). Роль оцінювання вартості як інструмента підготовки рішень для обґрунтування ринкової капіталізації підприємства. *Економічний форум*, (1), 116–121.
12. Лесик, Л. І., Петрушка, Т. О. & Ємельянов, О. Ю. (2020). Ринкова вартість як один з індикаторів формування і оцінювання економічного потенціалу підприємств. *ЛОГОС. ОНЛАЙН*.

13. Ємельянов, О. Ю., Петрушка, Т. О. & Лесик, Л. І. (2020). Особливості оцінювання потенціалу економічного розвитку підприємств з використанням показника їх ринкової вартості. *ЛЮГОС. Мистецтво наукової думки*, (10), 18–21.
14. Ємельянов, О. Ю. (2002). *Планування та регулювання інвестиційної діяльності підприємств* (дис. ... канд. екон. наук). Національний університет «Львівська політехніка». Львів, Україна.
15. Кузьмін, О. Є., Юринець, О. В. & Ємельянов, О. Ю. (2021). Розвиток інвестиційної привабливості підприємств в умовах антикризового управління. *Інвестиції: практика та досвід*, (10), 5–12.
16. Ахматова, М. (2003). Теоретические модели конкурентоспособности. *Маркетинг*, (4(71)), 25–38.
17. Кузьмін, О. Є., Чернобай, Л. І. & Романенко, О. П. (2011). Методи аналізування конкурентоспроможності підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*, (21(10)), 159–166.
18. Горбаль, Н. І. & Романишин С. Б. (2010). Системи управління конкурентоспроможністю підприємства. *Науковий вісник НЛТУ України*, (20(12)), 112–117.
19. Ємельянов, О. Ю. & Курило, О. Б. (2009). Ефективність використання виробничих ресурсів підприємства та їх вплив на експлуатаційні витрати. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*, (8), 63–67.
20. Стельмах, П. Х. & Кузьмін, О. Є. (2010). Економічна ефективність використання основних засобів підприємств. *Науковий вісник НЛТУ України*, (20(9)), 240–245.
21. Гребешкова, О. М. & Шиманська, О. В. (2010). Ділова репутація компанії: чинники формування та їх аналітична характеристика. *Економіка і підприємництво*, (23), 54–72.
22. Репіна, І. М. & Ковтун, В. Л. (2012). Корпоративний аналіз ділової репутації підприємства. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, (27), 237–242.
23. Сінько, Г. С. & Божко, В. П. (2009). Аналіз та оцінка ділової репутації підприємств машинобудівної галузі. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі*, (4), 5–13.
24. Шкроміда, В. В. & Шкроміда, Н. Я. (2019). Особливості дослідження репутації підприємства. *Інтелект XXI*, (3), 110–115.
25. Павлюк, Л. В. & Завадська, О. М. (2019). Значення гудвілу та його оцінка для здійснення успішної підприємницької діяльності. *Економічний форум*, (2), 94–99.

Ємельянов Олександр Юрійович

д-р. екон. наук, доцент, професор кафедри економіки підприємства та інвестицій
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ПОКАЗНИК РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ЙОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Формування та реалізація потенціалу економічного розвитку підприємств можна вважати одними з найголовніших завдань, що постають у процесі господарської діяльності [1]. Це стосується як економічного розвитку компаній загалом, так і окремих типів такого розвитку, зокрема, інвестиційно-інноваційного [2–5], технологічного [6–8] та технічного [9, 10].

Досягнення високої величини потенціалу економічного розвитку підприємств та значного рівня реалізації цього потенціалу потребує впровадження науково обґрунтованої стратегії такого розвитку [11–13] та реалізації комплексу техніко-технологічних та організаційно-економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання наявних у суб'єктів господарювання економічних ресурсів [14–16]. При цьому може виникнути необхідність надання фінансової, інформаційної та інших видів підтримки з боку органів державної влади та місцевого самоврядування тим підприємствам, які прагнуть пришвидшити темпи свого економічного розвитку [17, 18].

Слід відзначити, що оцінювання потенціалу економічного розвитку підприємства повинно враховувати цілі діяльності, які ставить перед собою суб'єкт господарювання у процесі реалізації заходів із забезпечення економічного розвитку, потребу в додаткових ресурсах, яких підприємство повинно набути для того, щоб реалізувати потенціал свого економічного розвитку, а також невизначеність та ризик, що є іманентними більшості видів господарської діяльності і суттєво впливають на прийняття рішень щодо реалізації заходів з економічного розвитку підприємства. Також слід брати до уваги ієрархічний характер потенціалу економічного розвитку підприємства, що відображається у наявності багаторівневого механізму дії чинників, які забезпечують формування цього потенціалу.

Загалом, сукупність додаткових ресурсів, а також компетенцій у сфері управління економічними ресурсами, залучення яких дасть підприємству можливість перейти від його наявного до стратегічного економічного потенціалу за обраною ціллю діяльності, і являтиме собою базис потенціалу його економічного розвитку.

Однією з найбільш узагальнених цілей діяльності багатьох підприємств є максимізація їх ринкової вартості [19–22]. У зв'язку з цим показник такої вартості може бути використано як інструмент оцінювання потенціалу економічного розвитку суб'єктів господарювання [23–25]. При цьому слід враховувати, що на підприємстві, як правило, існує низка резервів зростання його ринкової вартості, реалізація яких потребує здійснення відповідних заходів. За таких умов показник оцінювання величини потенціалу економічного розвитку підприємства можна подати у такому вигляді:

$$P_{epn} = \frac{P_0 + \sum_{i=1}^n \Delta P_i + \Delta P_c}{E_{k0} + \sum_{i=1}^n \Delta E_{ki} + \Delta E_c} - \frac{P_0}{E_{k0}}, \quad (1)$$

де:

$P_{ерп}$ – показник оцінювання величини потенціалу економічного розвитку підприємства, грошових одиниць;

P_0 – значення чистого прибутку підприємства до реалізації заходів, грошових одиниць;

n – кількість заходів;

$\Delta P_i, \Delta P_c$ – очікувана зміна чистого прибутку підприємства внаслідок відповідно реалізації i -того заходу та спільного впливу здійснення усіх заходів;

$E_{к0}$ – значення ставки капіталізації чистого прибутку підприємства до реалізації заходів, частки одиниці;

$\Delta E_{кi}, \Delta E_c$ – очікувана зміна ставки капіталізації чистого прибутку підприємства внаслідок відповідно реалізації i -того заходу та спільного впливу здійснення усіх заходів, частки одиниці.

Слід відзначити, що при застосуванні формули (1) слід брати до уваги лише ті заходи, реалізація яких призводитиме до зростання показника оцінювання величини потенціалу економічного розвитку підприємства.

Список використаних джерел:

1. Коновал, В. В. (2014). Оцінювання потенціалу розвитку підприємств легкої промисловості. *Вісник ХДУ*, (6 (2)), 206–209.
2. Гончар, М. Ф. & Ємельянов, О. Ю. (2009). Вдосконалення механізму прийняття управлінських рішень щодо раціоналізації структури джерел фінансування інвестиційних проектів розвитку підприємства. *Інвестиції: практика та досвід*, (24), 3–6.
3. Герасимчук, В. Г., Довгань, Л. Є. & Давиденко, В. Р. (2006). Інноваційно-інвестиційний розвиток промисловості України: проблеми і перспективи. *Інвестиції: практика та досвід*, (12), 14–17.
4. Найдюк, В. С. (2013). Сутність та передумови інноваційного розвитку підприємств. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, (4), 251–263.
5. Продіус, О. І. (2010). Інноваційний розвиток промисловості: реалії та перспективи. *Вісник ХНУ*, (1(1)), 106–110.
6. Ємельянов, А. Ю. & Петрушка, Т. А. (2014). Технологическое развитие предприятий как средство обеспечения конкурентоспособности их продукции. *Проблемы экономики и менеджмента*, (3(31)), 39–46.
7. Пирог, О. В. (2011). Технологічний розвиток промисловості України. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: науковий збірник*, (2 (7)), 248–252.
8. Piva, M. & Vivarelli, M. (2018). Technological change and employment: is Europe ready for the challenge. *Eurasian Bus. Rev.*, (8(1)), 13–32.
9. Ємельянов, О. Ю., Петрушка, Т. О. & Клімковський, М. І. (2020). Методологічні засади оцінювання потенціалу технічного розвитку підприємств. *ЛОГОС. ОНЛАЙН*.
10. Колешук, О. Я., Ємельянов, О. Ю. & Гришко, В. А. (2009). Оцінювання впливу чинників на рівень зношення основних засобів визначення можливостей щодо його нормалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Проблеми економіки та управління*, (640), 47–55.
11. Власенко, В. А. (2014). Розробка та реалізація стратегії розвитку підприємства в умовах трансформації ринкових відносин: принципові підходи та інструменти. *Економіка. Менеджмент. Підприємництво*, (26(1)), 32–41.
12. Клименко, С. М. (2013). Формування стратегії розвитку підприємства з урахуванням ризиків. *Бізнес Інформ*, (8), 343–347.
13. Шавшин, О. С. (2017). Стратегія інноваційного розвитку підприємства. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Сер.: Економічні науки*, (3(25)), 167–171.
14. Войцехівська, В. В., Войцехівська, Ю. В. & Висоцький, А. Л. (2012). Методи прогнозування розвитку виробничого потенціалу підприємств. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління»*, (725), 42–48.

15. Петрушка, Т. О. (2013). *Оцінювання економічної ефективності ресурсозберігаючого розвитку промислових підприємств* (дис. ... канд. екон. наук). Національний університет «Львівська політехніка». Львів, Україна.
16. Плешка, А. Р. (2011). Фактори, що впливають на розвиток виробничого потенціалу. *Наук. праці Нац. ун-ту харч. технологій* (37/38), 279–283.
17. Ємельянов, О. Ю. & Петрушка, Т. О. (2020). Роль держави у подоланні бар'єрів на шляху до реалізації заходів з енергозбереження на підприємствах. *Економіка та держава*, (10), 24–29.
18. Yemelyanov, O., Petrushka, T., Lesyk, L., Symak, A. & Vovk, O. (2020). Modelling and Information Support for the Development of Government Programs to Increase the Accessibility of Small Business Lending. *IEEE 15th International Conference on Computer Sciences and Information Technologies (CSIT)*, 229–232.
19. Лесик, Л. І. (2013). Чинники впливу на процес формування ринкової вартості промислового підприємства. *Науковий вісник НЛТУ України*, (23.4), 246–252.
20. Мамонтова, Н. А. (2010). Побудова системи управління вартістю компанії. *Актуальні проблеми економіки*, (1(103)), 21–26.
21. Лесик, Л. І., Петрушка, Т. О. & Ємельянов, О. Ю. (2020). Ринкова вартість як один з індикаторів формування і оцінювання економічного потенціалу підприємств. *ЛОГОС. ОНЛАЙН*.
22. Ємельянов, О. Ю., Петрушка, Т. О. & Лесик, Л. І. (2020). Особливості оцінювання потенціалу економічного розвитку підприємств з використанням показника їх ринкової вартості. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки*, (10), 18–21.
23. Бурбан, О.В. (2021). Роль оцінювання вартості як інструмента підготовки рішень для обґрунтування ринкової капіталізації підприємства. *Економічний форум*, (1), 116–121.
24. Максименко, І. О. & Бокій, В. І. (2008). Ринкова вартість підприємства як результат реалізації його економічного потенціалу. *Вісник Хмельницького національного університету*, (3 (1)), 192-221.
25. Хімюон, О. О. (2010). Теоретичні і методичні засади оцінки управління вартістю компанії. *Актуальні проблеми економіки*, (5(107)), 150–158.

SECTION 3.

FINANCE AND BANKING; TAXATION, ACCOUNTING AND AUDITING

Chinberdiyeva Lazokatxon Raxmatjonovna

Head of the Department of "Accounting and Auditing"

Altynkul College of Economics under the Tashkent Institute of Finance, Republic of Uzbekistan

---

THE MAIN PRIORITIES FOR IMPROVING THE ACCOUNTING AND AUDIT SYSTEM FOR CORPORATE REPORTING IN THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY

Modern problems of the world economy, features of the internationalization and globalization of economic relations, mechanisms of their regulation at the national, regional and international levels are associated with a new look at corporate reporting, the content and traditional methods of which are included in the spectrum of solutions to problems of responsibility and trust that arise at various levels management.

In Uzbekistan, too, these problems are becoming paramount, which makes it necessary to study the experience of leading countries with a social market economy in relation to the preparation of corporate reporting on the basis of optimal accounting and auditing. The modern problem of the development of the methodology and organization of accounting refers to a subject quite defined by the initial paradigms, basic concepts, fundamental principles and postulates. And the methodology of corporate reporting has not yet been sufficiently developed, both in theory and in practice, and is becoming one of the most urgent areas of the reforms cited. Recently, the methodology for constructing accounting and statistical indicators characterizing socio-economic aggregates in such an important sphere of the economy of our country as agriculture and water management has qualitatively changed.

Accounting in agricultural and water management organizations that form corporate integration with various organizational and legal forms of relationships should develop in the direction of its adaptation to international standards. Now the regulation and standardization of accounting rules, new ways of generating accounting data in agriculture and water management put forward the need to solve methodological problems associated with substantiating the social aspects of the role of business, the mechanism for establishing optimal corporate reporting and the principles of international standardization of accounting and auditing.

The priority of corporate reporting in the areas of production depends on the scientifically based development and implementation of new concepts and methods focused on its preparation and transformation to the International Financial Reporting Standard (IFRS). There is an urgent need and need for reforming the procedure for providing capital markets with corporate financial information, as well as the very foundations of corporate reporting - accounting, audit and corporate management. The priority of such reporting will further strengthen the authority of our country in the world markets.

All participants in the capital markets - from investors and analysts to senior executives and regulators - need transparent corporate social reporting. Therefore, the Committee of the European Parliament adopted a resolution according to which, when distributing state orders and financial

support to the private sector, it is a prerequisite for enterprises to have reports on the social sphere of activity.

This is due to the fact that in the developed countries of the world there has been a new profound transformation of the economy and the formation of a fundamentally new type of it - the social economy.

The current trend towards the integration of Uzbekistan with foreign countries necessitates the intensification of the processes of a social business partnership, relying on the established international practice. The most important problem of accounting, in the context of the objective tendencies of its convergence with international accounting standards, is the development of the methodology of corporate social reporting.

Our research has identified the mutual interest of society and business incorporate socially responsible behaviour. The methodology of a systematic approach to the problem of adapting the accounting of business entities to the requirements of an active state social policy and social orientation of business in the context of the growth of micro-and macroeconomic indicators in Uzbekistan is also considered. The priorities of the interest of these enterprises incorporate social activity are identified and their systematization is carried out.

A classification of the system of corporate reporting indicators has been formed by measuring their performance in the economic, environmental and social components of sustainable development. In the newly developed approach to the definition of audit, when confirming the reliability of corporate reporting, a set of organizational and economic problems associated with the functional financial and economic activities of a manager, especially the social and labour sphere, ecology, the use of intellectual capital and the potential of our national higher school of accountants, economists and other specialists of the AK corporation.

At the same time, the concept of corporate reporting should take into account the conditions of the transformational economy of Uzbekistan and the countries of Central Asia.

References:

1. Usatova L.V., Seroshin M.S. Accounting in commercial banks. - M.: 2007, p. 399
2. Abduvaxidov F.T., Umarov Z.A., Djurayev K.N. Accounting in banks. Textbook. - T.:2010, 224 pages.
3. Lutsyk J. et al. Accounting policy of the government sector entity at the current stage of accounting systems developed in accordance with international standards //VUZF Review. – 2020. – Т. 5. – №. 1. – С. 38-42.
4. Chiesa, V., Coughlan, P., & Voss, C. A. (1996). Development of a technical innovation audit. *Journal of Product Innovation Management: an international publication of the product development & management association*, 13(2), 105-136.
5. Hakimova, S., Nabijonov, S., & Hojaev, A. (2018). Statistical prognosis of the production of fruits and vegetables grown by farmers in the Fergana region. *Bulletin of Science and Practice*.
6. Исманов, И. Н., Хожаев, А. С., & Хабижонов, С. К. У. (2019). Вопросы совершенствования бухгалтерского учёта нематериальных активов. *Проблемы современной науки и образования*, (6 (139)).
7. Djuraeva, D. D., & Berdiyeva, Z. M. (2016). Cultural heritage as a factor of human development (on the example of Uzbekistan). *Ученый XXI века*, 23.
8. Zikirov, M. C., Qosimova, S. F., & Qosimov, L. M. (2021). Direction of modern design activities. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 10(2), 11-18.
9. Тошмаматов, Н., Хожаев, А. С., & Тошмаматов, С. Н. (2016). 2016." Бухгалтерия ҳисоби" фанининг предмети ва методи усулларига назарий ёндошув. *Молия ва банк иши электрон илмий журнали*, (4), 40.
10. Najmiddin, T., & Saidalohonovich, K. A. (2020). About the origin and development of the universe, man, and accountability. *Journal of Critical Reviews*, 7(13), 1763-1769.

SECTION 4.

MANAGEMENT, PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Ashurov Muxammadjon Murodovich

Xonobod shahar Moliya bo'limi bosh hisobchi, O'zbekiston Respublikasi

---

QULAY BIZNES MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA IQTISODIY TARAQQIYOTNI TA'MINLASHDA KICHIK SANOAT ZONALARINING AHAMIYATI

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida amalga oshirilgan izchil chora-tadbirlar doirasida Toshkent shahrining ayrim tumanlardagi foydalanilmayotgan korxonalar negizida kichik sanoat zonalarini barpo etilgani va muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgani, ularning hududida to'qimachilik, kimyo, oziq-ovqat, elektrotexnika mahsulotlari, mebel, zamonaviy qurilish materiallari hamda ichki va tashqi bozorda xaridorgir bo'lgan boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi 513 ta kichik korxonalar faoliyat yuritmoqda. 2016 -yilning o'zida ushbu korxonalar tomonidan 1,1 trln. so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi, 140 mln. AQSH dollaridan ortiq qiymatdagi tovarlar eksport qilindi, 11 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi. Rivojlangan davlatlarni sanoat tarmoqlari tarkibiga teranroq nazar tashlasak, zamonaviy texnologiyalar asosiga qurilgan tayyor mahsulot ishlab chiqarish quvvatlari hududlar taraqqiyot tizimining haqiqiy egalari bo'layotganiga guvoh bo'lamiz. Eng ajablanarlisi, bunday joylarda odatda tabiiy boyliklar tanqis bo'lishiga qaramay aholining turmush farovonligi hatto mineral resurslarga boy o'lkalarning ham havasini uyg'otadi. Qolaversa, arzon xomashyoni qimmatbaho tugal mahsulotga aylantirish orqali ular insoniyat tamaddunida innovasion faoliyatni, iqtisodiyotda yangi tarmoqlar paydo bo'lishini, jamiyatda farovonlik hamda ilmtalablikni rag'batlantiradi.

Bugungi kunda hududlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanishda kichik biznes sektorini qo'llab-quvvatlash va qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish sohasidagi davlat siyosati 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi belgilangan ustuvor yo'nalishlar asosida olib borilmoqda. Jumladan, Harakatlar strategiyasida faoliyat ko'rsatayotgan erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarini samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish, yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, shuningdek, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish vazifalari belgilangan.

Rivojlangan davlatlarni sanoat tarmoqlari tarkibiga teranroq nazar tashlasak, zamonaviy texnologiyalar asosiga qurilgan tayyor mahsulot ishlab chiqarish quvvatlari hududlar taraqqiyot tizimining haqiqiy egalari bo'layotganiga guvoh bo'lamiz. Eng ajablanarlisi, bunday joylarda odatda tabiiy boyliklar tanqis bo'lishiga qaramay aholining turmush farovonligi hatto mineral resurslarga boy o'lkalarning ham havasini uyg'otadi. Qolaversa, arzon xomashyoni qimmatbaho tugal mahsulotga aylantirish orqali ular insoniyat tamaddunida innovasion faoliyatni, iqtisodiyotda yangi tarmoqlar paydo bo'lishini, jamiyatda farovonlik hamda ilmtalablikni rag'batlantiradi. Bunday tarmoqlarning rivojlanishini kim ham istamaydi deysiz?! Lekin taraqqiyotning bu shakli amalga joriy etilishi, avvalo qulay muhit, uzoqni ko'zlagan strategiya va

har qanday qiyinchiliklarga qaramay tanlagan yo‘ldan og‘ishmaslikni talab qiladigan murakkab jarayondir. Mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash hisobidan eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarilishini rag‘batlantirishda kichik sanoat zonalarining o‘rni salmoqli bo‘lmoqda. Sergeli kichik sanoat zonasi ham bundan mustasno emas. Mamlakatimiz to‘qimachilik sanoati kabi “King Garment Textile” ham shiddat bilan rivojlanmoqda. 2016- yil avgust oyida Sergeli kichik zonasidagi foydalanilmayotgan bino va inshootlar ijaraga olindi. 5 milliard 500 million so‘mdan ziyod investisiya hisobiga bino va inshootlar to‘liq ta‘mirdan chiqarilib, zamonaviy to‘quv dastgohlari o‘rnatildi. Joriy yil yanvaridan boshlab trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilib, 600 dan ziyod yangi ish o‘rni yaratildi. Korxonalar xomashyoning asosiy qismini mahalliy bozordan olgani holda tayyor mahsulotning 70 foizdan ziyodini xorijga eksport qilmoqda. Ishlab chiqarish boshlangandan beri Rossiya, Qozog‘iston va Tojikistonga 400 ming dollarlik trikotaj mahsulotlari yetkazib berilgani korxonalar eksport salohiyatining yuqoriligidan dalolat beradi.

Ishda sanoatni rivojlantirishning yana bir usuli - maxsus to‘lash. Xususan, sanoatning rivojlanishida erkin iqtisodiy zonalarining o‘rni va ahamiyatida O‘zbekiston alohida ta‘kidlandi. Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya tajribasi va Isroil erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishda tahlil qilindi. Mamlakatimizda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalar ham tahlil qilindi va ularni ishlab chiqish bo‘yicha takliflar kiritildi. Jahon tajribasidan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, bunday sharoitda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik asosiy o‘rinni egallaydi. Ma‘lumki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik jadal rivojlanib borayotgan va tez o‘zgaruvchan bozor iqtisodiyoti talablariga tezda moslashuvchan hisoblanadi. Bundan tashqari bu soha aholini ish bilan ta‘minlashda, ularning daromadlarini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuni aytib o‘tish o‘rinliki, bilimga asoslangan yuqori texnologiyali ishlab chiqaruvchi korxonalarini jalb qilish va erkin iqtisodiy zonalaridagi mahsulotlar, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish hamda ilmiy va texnologik ta‘minlaydigan texnoparklarning asosi taraqqiyotning birlamchi ildizidir. Sanoat zonalarining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- kichik korxonalarining moslashuvchanligi, ularning tashqi muhitga moslashishi atrof - muhit va ularning qo‘llab -quvvatlashi tizimning barqaror ishlashini ta‘minlaydigan sanoat zonasi;
- infratuzilma, kadrlar tayyorlash, xom ashyo sotib olish sohasidagi xarajatlarning pastligi, materiallar, maxsus qismlar, oraliq mahsulotlar, uskunalar va biznes xizmatlar;
- ijtimoiy infratuzilmaga kirish;
- orqali ishlab chiqarish sohasida miqyosli samaradorlikka erishish ixtisoslashuv va hamkorlikni mustahkamlash.

Iqtisodiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, kichik va o‘rta biznes mezonlarini aniqlash uchun ikkita umumiy yondashuv mavjud bo‘lib, birinchi miqdoriy yondashuv o‘z ichiga ishlovchilar soni, ishlab chiqarish quvvati, sotish hajmi, aktivlar qiymati va shu kabi mezonlarni qamrab oladi. Boshqa tomondan, sifat yondashuviga ustunlik berilganda, ya‘ni biznesning ta‘sischilari va boshqaruvchilari o‘rtasidagi konsensus, ta‘sischilar yoki boshqaruvchilarni o‘z zimmasiga olishi mumkin bo‘lgan biznes riskining darajasi, ta‘sischilar yoki boshqaruvchilarning biznes ishidagi pozitsiyasi va raqobat doirasida biznesdagi vaziyatga bog‘liq masalalarni ko‘rib chiqishda ba‘zi mezonlar sub‘yektiv xarakterga ega bo‘lib qolishi mumkin. Xususan, Turkiyada kichik va o‘rta biznesni aniqlashda “Sanoat va savdo vazirligi faoliyatini tashkil etish va majburiyatlari to‘g‘risida”gi qonunga qo‘shimcha moddalariga asosan xodimlar soni 250 nafar va yillik sotishdan tushgan tushum yoki balans qiymati 25 mln. turk lirasigacha bo‘lgan mezonlar belgilangan. 2012 yida mazkur qoidalarga o‘zgartirishlar kiritilgan bo‘lib, xodimlar soni 250 nafar va yillik sotishdan tushgan tushum yoki balans qiymati 40 mln. turk lirasigacha bo‘lgan mezonlar asosida aniqlanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan mamlakatimizda har bir xonadonga tadbirkorlikni olib kirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bunda tadbirkor uchun zarur mablag‘, bilim va ko‘nikma, yer maydonlari bilan ta‘minlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarning ahamiyati salmoqli bo‘lmoqda. Respublikamiz Prezidentining

yuqorida keltirilgan qarori poytaxt ishbilarmonlarining faoliyatini yanada rivojlantirish uchun muhim huquqiy asos bo'ldi. Unga muvofiq, Toshkent shahridagi mavjud uchta kichik sanoat zonasi qatoriga yana beshta KSZ qo'shiladigan bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" gazetasi 16 yanvar 2017 yil
2. "Toshkent shahrida kichik sanoat zonalarini tashkil etish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 maydagi PQ2973-sonli Qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 21-son, 384-modda)
3. Sh.Mirziyoyev Aholi turmush farovonligini yuksaltirish asosiy vazifamizdir. "Xalq so'zi" gazetasi 2017 yil 17 iyun
4. B.Bozorov "Kichik sanoat zonalar-iqtisodiy taraqqiyoti..." Toshkent oqshomi gazetasi 2017 yil 12 iyun

Лисачок Алла Василівна

аспірантка кафедри регіонального та місцевого розвитку
Інститут державного управління, Україна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТАН ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ COVID-19

У сучасних умовах ринкових відносин важливим залишається питання забезпечення стійкого та сталого економічного розвитку, що вимагає від органів влади створення сприятливих умов для забезпечення конкурентоспроможності економіки країни. Крім цього важливим питання є забезпечення національної безпеки, яка є основою всіх сфер життя країни. Важливим складником останньої є економічна безпека за допомогою якої можливо забезпечити високе та стійке економічне зростання, при цьому варто зробити акцент саме на інвестиційній безпеці як одним з ключових складових економічної.

Саме за допомогою інвестицій створюються нові робочі місця, здійснюється стимулювання імпорту капіталів, впроваджуються інноваційні технології, збільшення конкурентоспроможності на ринку, зростання обсягів експорту, створюють сприятливі умови для інтеграції національної економіки у світове господарство. В економічній літературі існує багато визначень поняття “інвестиційна безпека”, але всі вони одноставні в тому, що це є певна підсистема, яка повинна забезпечувати потребу національної економіки в інвестиційних ресурсах, а також захищати їх від негативних внутрішніх та зовнішніх чинників.

Дослідник С. Мошенський розглядає інвестиційну безпеку як особливу підсистему, що створює позитивні передумови для розвитку соціально-економічних відносин, що впливатимуть на розвиток продуктивних сил за допомогою інвестиційної діяльності [1, с.167].

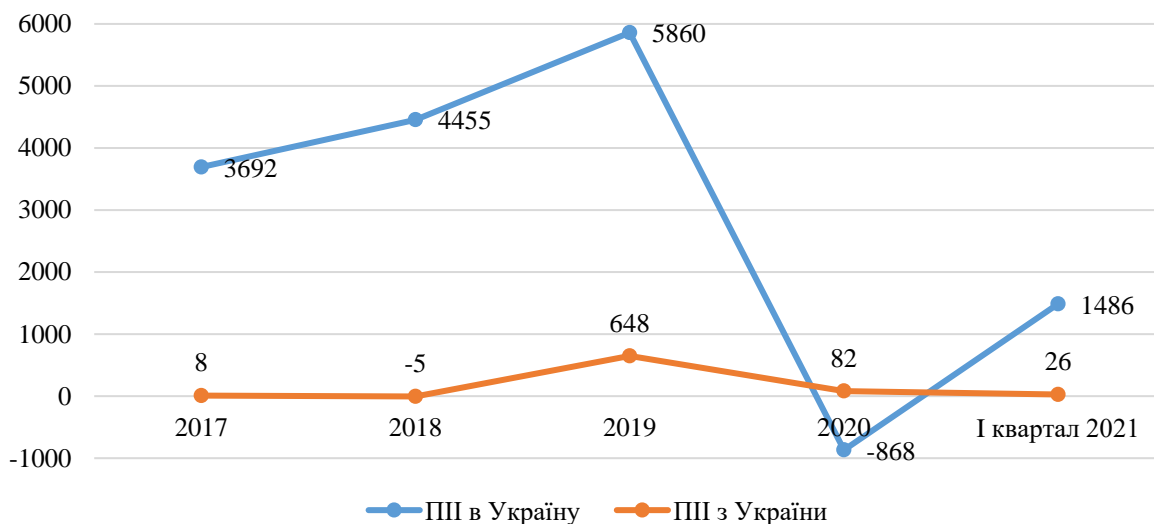
Оскільки ця підсистема повинна бути захищена, то органи державної влади за допомогою механізмів здійснюють управління та регулювання нею. Головною загрозою для забезпечення економічної та інвестиційної безпеки стала світова пандемія COVID-19. Раніше інвестори, які представлені на українському ринку, інвестували у галузі переробної промисловості, а також сферу оптової та роздрібною торгівлі, оскільки саме там, змінюється асортимент, швидко з'являються нові товари. Популярністю також користуються галузі, які не потребують довгострокових капіталовкладень і освоєння нових технологій, зокрема фінансовий сектор та сектор нерухомості. Ринок нерухомості зазнав змін з початком пандемії, інвестори та власники бізнесу понесли втрати, саме ті, які інвестували в нежитлові комплекси (торгово-розважальні центри, бізнес центри). Оскільки під час пандемії бізнес не був готовим до таких коливань, що спричинило унеможливлення сплати оренди за орендовані місця під магазини одягу, кінотеатри, місця розваг та відпочинку. Нестабільність гривні по відношенню до долара також зумовили збільшення діапазону цін на житлову нерухомість, що змусило інвесторів почуватись невпевнено.

Однак, подія «чорного понеділка», а саме безконтрольне падіння цін на нафту, що відбулось 9 березня, оголошення ВОЗ коронавірусу пандемією суттєво вплинули на стан світового фондового ринку. Сприяє цьому й уповільнення економіки Китаю через пандемію, оскільки більшість світових промислових «гігантів» мають свої заводи та фабрики в Китаї. Акції багатьох компаній впали, інвестиційні фонди втратили мільярди. Наразі відомо, що Китай вже поступово відновлює роботу промисловості [2].

Ситуація на внутрішньому ринку інвестицій також суттєво змінилась: знизилась ставки за депозитами, що призвело до зниження ставок інвестування. Наразі банки

пропонують найвигідніші умови за споживчими кредитами для населення, підприємців, а також бізнесу. Зважаючи на все вищенаведене варто розглянути ситуацію з інвестиціями в Україні продовж 2017-2021 рр. та переконатись у впливі пандемії на інвестиції (рис.1).

З нищенаведеного рисунку бачимо, що прямі іноземні інвестиції впродовж аналізованого періоду мали перемінний характер. Прямі іноземні інвестиції в Україну у 2020 році порівняно з 2017 скоротились на 2206 млн. дол. США або на 40,25%, при цьому прямі іноземні інвестиції з України за аналогічний період зросли на 74 млн.дол. США.

Рис. 1 Прямі іноземні інвестиції в Україні впродовж 2017-I квартал 2021 року, млн. дол. США

Джерело: розроблено автором за даними [3]

Органи державної влади зважаючи на наявну ситуацію удосконалюють механізми державного управління інвестиційної безпекою. На сьогодні для інвесторів зі значними інвестиціями надається державна підтримка за такими формами:

1. звільнення від сплати окремих податків, зборів та ввізного мита у зв'язку з ввезенням нового устаткування (обладнання) та комплектуючих виробів до нього, що ввозиться виключно для реалізації інвестиційного проекту;

2. забезпечення передачі інвестору земельної ділянки державної або комунальної власності для реалізації інвестиційного проекту за спеціальною спрощеною процедурою та забезпечення переважного права придбання у власність інвестором такої земельної ділянки після виконання спеціального інвестиційного договору;

3. забезпечення за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел, будівництва об'єктів суміжної інфраструктури (автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), необхідних для реалізації інвестиційного проекту (дана норма Закону почне діяти з 1 січня 2022 року) [4].

Для уникнення надання переваги для окремих інвесторів визначено, що державна підтримка не повинна перевищувати 30% від загальної суми інвестицій у інвестиційний проєкт.

Отже, зважаючи на вище проаналізоване можемо дійти висновку про те, що забезпечення інвестиційної безпеки одне з пріоритетних завдань органів державної влади. Незважаючи на те, що Україна має значний потенціал, а також хороші ресурси інвестиції всеодно не надходять в необхідному обсязі. Варто переглянути політику інвестування та активізувати механізми управління інвестиційною безпекою в умовах сталого розвитку,

оскільки завдяки інвестицій можна досягнути стійкого економічного зростання, а також розвитку суспільних сфер життя громадян країни, що відобразиться на позиції України в міжнародних рейтингах.

Список використаних джерел:

1. Мошенський, С. (2008). Інвестиційна безпека в системі забезпечення економічної безпеки держави: поняття, категорії, сутність. *Наука молода*, 10, 166-171.
2. Femida.ua. (2020). Як впливатиме коронавірус на інвестиційну діяльність в Україні. URL: <https://femida.ua/advice/yak-vplyvatyme-koronavirus-na-investytsijnu-diyalnist-v-ukrayini/>.
3. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. 2021. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/2020/>
4. Державна підтримка інвесторів. Як скористатись? SDMpartners. 2021. URL: <https://sdm-partners.com/novyny/state-support-of-investors/>.

Менська Олена Анатоліївна

кандидат юридичних наук, головний консультант відділу
організаційного забезпечення діяльності Першого заступника Голови
Верховної Ради України, Україна

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У процесі теоретизувань у темі парламентського контролю, нашу дослідницьку увагу привернули питання застосування інтерпеляції як однієї з можливих форм здійснення контролю, зокрема, у сфері охорони культурної спадщини. Науковці по-різному студіюють це питання. У своїх наукових розвідках деякі автори відгукувалися на означену нами у темі проблему, проте така дослідницька рефлексія мала здебільшого фрагментарний чи просто описовий характер. Попри наявний науковий наратив із сформульованої нами теми, залишаються не до кінця з'ясованими певні питання, що робить їх наскрізними в нашому скромному науковому доробку. Саме через зазначене, як ми гадаємо, теоретичне розроблення описуваної проблеми є на часі і повинно бути здійснене незалежно від наявних наукових набутоків.

У більшості пострадянських країн, включаючи Україну, інституту інтерпеляції не встановлено. Разом із тим, його було передбачено в Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний лад, права і вільності УНР) 1918 р. Як зазначалося, пропозиції щодо інтерпеляції містив офіційний проект Конституції України в редакції від 23 листопада 1995 р., в якому пропонувалося пов'язати відповідь уряду на інтерпеляцію з можливістю розгляду питання про його політичну відповідальність перед парламентом. Певні «сліди» такої пропозиції можна знайти у структурі Конституції України. Так, право народного депутата України на запит у радянському «форматі», яке фактично визначене замість запропонованої у відповідному проекті інтерпеляції, передбачено у статті 86, а в наступній статті у структурі Основного Закону встановлено механізм політичної відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України. Однак практика застосування положень статті 87 свідчить, що між запитом народного депутата України й відповідальністю Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України зв'язку не існує [1, С. 79-80].

Усе вищевказане актуалізує проблему, а комплексне дослідження означених питань може стати предметом окремої та об'ємної праці, однак обмежимося аналізом тих його складових, які, на наше переконання, потребують щонайменше наукової заінтересованості. Таким чином, для формування теоретичного підґрунтя нашої наукової розвідки з-поміж багатой наукової літературної спадщини та новітніх напрацювань, ми селективно відібрали ті кейси теоретичних положень, які, на наше переконання, допоможуть якнайкраще розкрити тему інтерпеляції як інструменту парламентського контролю та виду політичної відповідальності уряду у сфері, яка становить для нас дослідницький інтерес.

Інститут інтерпеляції має потужний легітимізаційний потенціал, який представницький орган – парламент – може використовувати для обмеження свавільних дій уряду й окремих посадових осіб через інтерпеляції – шляхом спонукання діяти в межах політичних і правових норм, реалізовувати політику й закони, установлені парламентом, утверджувати засади конституціоналізму в рамках правової держави [2, С. 73]. Дійсно,

найбільш «легким» видом політичної відповідальності уряду, яка існує в багатьох зарубіжних державах, є інтерпеляція. Інтерпеляція – це вимога парламентарія (частіше групи парламентаріїв) до уряду в цілому або окремому міністру дати пояснення з приводу проведеної внутрішньої або зовнішньої політики, або по якомусь конкретному питанню. Інтерпеляція відрізняється, перш за все, процедурою внесення і правовими наслідками. Відповідь уряду на інтерпеляцію не тільки супроводжується додатковими питаннями, але може спричинити, в випадках передбачених конституцією країни, і постановку питання про довіру йому [3, С. 104].

Аналіз законодавства зарубіжних країн у сфері парламентського контролю дозволяє говорити про те, що правове регулювання процедури інтерпеляцій в кожній країні має свої особливості. Але загальною ознакою правового регулювання є встановлення на законодавчому рівні механізмів, покликаних запобігти надмірному парламентському втручання у сферу компетенції виконавчої влади. Наприклад, встановлено вимоги щодо необхідності підтримки інтерпеляцій певною кількістю депутатів (у Франції, зокрема, 1/10 складу Національної Асамблеї, у Швейцарії – 11 депутатами нижньої палати парламенту або 4 депутатами верхньої палати, у Болгарії – 1/5 складу парламенту, в Австрії – 5 депутатами, у ФРН – 30 депутатами), обмеження щодо строків внесення та розгляду інтерпеляцій (Франція, Швеція, Австрія), можливість продовження строку розгляду інтерпеляції Урядом, право уряду відмовитись від розгляду інтерпеляції (Італія). Слід наголосити на тому, що практика інтерпеляцій не є характерною для держав з президентською формою правління (наприклад, США), оскільки суперечить принципу «жорсткого» поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Ефективність процедури інтерпеляції напряму залежить від рівня підтримки Уряду парламентом. В умовах підтримки уряду парламентською більшістю згадана процедура втрачає своє контрольне значення (оскільки за умов підтримки урядового курсу парламентською більшістю можливість притягнення уряду або окремих його членів до політичної відповідальності практично виключається) і, більше того, може використовуватись урядом для формального схвалення власного курсу (Великобританія). Значення процедури інтерпеляції підвищується в умовах політичної нестабільності, коли за результатами інтерпеляцій парламент може висловити вотум недовіри як уряду в цілому, так і окремому його члену [4, С. 83-84].

Водночас ми поділяємо висловлену думку, що парламентський контроль повинен бути максимально позбавлений політичного забарвлення, оскільки за результатами інтерпеляції може прийматися рішення про висловлення недовіри тим чи іншим міністрам чи головам державних інституцій. Така недовіра має за собою наслідки звільнення чиновників та призначення нових, що може суттєво зашкоджувати інтересам реалізації державної політики та бути виключним проявом боротьби за політичну владу [5, С. 48]. На тлі цього, зауважимо, що процедура інтерпеляції в Україні могла у найближчій перспективі отримати своє законодавче закріплення. Того року законотворцями був зареєстрований законопроект № 3499¹, яким пропонувалося запровадити інтерпеляцію як форму парламентського контролю². У пояснювальній записці до цього Проекту зазначалося, що парламентський контроль являє собою особливий державно-правовий інститут, який надає законодавчому органу влади легітимні інструменти для спостереження, перевірки та

¹ Про інтерпеляцію: проект Закону від 18.05.2020 № 3499. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68867 (дата звернення 09.09.2021).

² 19 червня 2020 року Постановою Верховної Ради України Про повернення на доопрацювання проекту Закону України про інтерпеляцію Верховна Рада України постановила, що Проект Закону України про інтерпеляцію (реєстр. № 3499) повернути суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання, а 1 вересня 2020 року цей законопроект було знято з розгляду.

оцінки діяльності виконавчої влади, особливо в частині реалізації нею зовнішньої та внутрішньої політики держави. Ефективному вирішенню цих завдань у найбільшій мірі сприяє нормативно-правове закріплення відповідних контрольних повноважень парламенту, у тому числі – інститут інтерпеляції. Парламентський контроль за виконавчою владою в Україні на сьогодні носить переважно інформаційний і рекомендаційний характер. Законодавчий орган України серйозно обмежений у можливості застосування санкцій у зв'язку із виявленням відхилень у діяльності центрального органу виконавчої влади. З огляду на це, мета правового регулювання закону, визначена у статті 1 Проекту і полягає у забезпеченні здійснення Верховною Радою України контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, шляхом встановлення права народних депутатів України ініціювати проведення обов'язкових слухань з питань діяльності окремого члена Кабінету Міністрів України та вирішення питання про задовільність його роботи. Абсолютно погоджуємося, що ефективність парламентського контролю значною мірою залежить від чіткого правового регулювання його здійснення. Одним із шляхів підвищення ефективності парламентського контролю є запровадження інтерпеляції на законодавчому рівні, що забезпечить більш прозору роботу ефективна форма співпраці між законодавчою та виконавчою владою. Впровадження інтерпеляції підвищить рівень виявлення та запобігання зловживання виконавчою владою, запобігти неконституційності дій уряду, забезпечують підзвітність уряду перед виборцями та забезпечують прозорість його діяльності [6, Р. 48].

Синтезуючи різні погляди науковців щодо розуміння інтерпеляції, окрім того, що це питання приваблює своєю актуальністю, також можна означити власні теоретичні міркування щодо нього, зокрема, такі.

1. Передовсім вважаємо за необхідне вказати, що практично у всіх країнах, незалежно від форми правління, постає необхідність у контролі влади, оскільки вона наділена розлогими повноваженнями, а, отже, й можливостями для здійснення різного роду зловживань. Варто сказати, що за кордоном важливість цього питання усвідомлена давно. Таким чином, державний контроль для багатьох країн представлений, головним чином, всебічно розробленою системою громадського контролю за діяльністю державних органів, а також за бюджетною політикою і рядом інших сфер державної діяльності. Цілком очевидно, що досвід зарубіжних країн не може бути сліпо перенесений на вітчизняні реалії без його критичного осмислення. Однак, не варто категорично заперечувати допустимість нехай і часткового його застосування в Україні.

2. Попри те, що інтерпеляцію процедурно можна вважати дещо складним механізмом у питаннях здійснення контролю, утім позитивний досвід зарубіжних країн свідчить про переваги її застосування над недоліками. Чинна законодавча база України станом на тепер не встановлює застосування інтерпеляції як форми парламентського контролю, що є суттєвою прогалиною. З огляду на це, впровадження інституту інтерпеляції як інструменту парламентського контролю в Україні потрібно ще раз концептуально переосмислити, припасовуючи до потреб сьогодення, зокрема, у пам'яткоохоронній галузі.

3. І насамкінець. У результаті аналізу фактичного матеріалу, який уможливорює констатувати, що урахування більш ніж позитивної практики застосування інтерпеляції зарубіжними країнами, а також беручи до уваги вітчизняні здобутки реалізації українським парламентом своїх контрольних повноважень, на погляд авторки цієї статті, така форма парламентського контролю як інтерпеляція повинна бути запроваджена в Україні для забезпечення ефективного управління у різних сферах, включаючи і сферу охорони культурної спадщини. І це неминуче, оскільки траєкторія розвитку пам'яткоохоронної галузі в Україні вказує на її слабкі місця.

Список використаних джерел:

1. Конституційний контур парламенту : посібник для народних депутатів України / В. М. Шаповал. К. : Друкарський дім Олега Федорова, 2019. 118 с.
2. Юрійчук Є. П., Свірнюк Н. В. Інтерпеляція як засіб парламентського контролю уряду в контексті легітимізації влади: європейський досвід. *Регіональні студії*. 2020. № 20. С. 69-74.
3. Михалёва Н. В., Дьякова Т. Ю. Формы парламентского контроля. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2016. № 4. С. 103-105.
4. Контрольні функції парламенту: український та зарубіжний досвід. Ч. 2. / за редакції Ковриженко Д. С. Інформаційно-аналітичне дослідження. Лабораторія законодавчих ініціатив програма сприяння парламенту України університету Індіани США. Київ, 2006. 122 с.
5. Кирилюк О. В. Організаційні аспекти реалізації верховною радою України парламентського контролю в сфері природокористування. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. 2021. Volume 1, May 28, Oxford, UK. С. 45-49.
6. Pravdiuk A. L. Parliamentary control in Ukraine: implementation challenges. *Colloquium-journal. Jurisprudence*. 2021. № 10 (97). P. 41-49.

Остапенко Тетяна Анатоліївна

Здобувач вищої освіти II (магістерського) рівня

Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика, Україна

Науковий керівник: Нетерець Олена Леонідівна

кандидат медичних наук, старший викладач кафедри

управління охороною здоров'я та публічного адміністрування

Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика, Україна

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Упровадження стандартів у діяльність органів влади у передових країнах Західної Європи і Північної Америки припадає на 90-ті рр. XX ст., коли розпочалась реалізація принципів публічності влади і сприйняття громадянина як замовника послуг. Публічність – це прояв відкритості і доступності, а громадяни стали тими, заради кого працюють органи влади.

Упорядкування діяльності особливо відчутним стало для взаємовідносин влади і громади після визначення і реалізації певних стандартів щодо надання послуг. У подальшому, як свідчить міжнародний досвід, важливою передумовою для підвищення якості послуг органами влади було впровадження ефективних систем управління, зокрема, системи управління якістю. Нормативною базою для створення таких систем є міжнародний стандарт ISO 9001, остання версія якого видана у 2008 р. міжнародною організацією національних органів зі стандартизації ISO [4].

Система управління якістю визначає вісім принципів діяльності, виконання яких дає можливість побудувати якісне управління органом місцевого самоврядування. Вище керівництво повинно використовувати ці принципи для вдосконалення діяльності і досягнення необхідних результатів. Якщо ці принципи будуть повсякденно застосовуватись всіма посадовими особами органу місцевого самоврядування, тоді система управління якістю буде дійсно функціонувати [1, С. 22].

Принципи системи управління якістю мають бути зафіксовані у Політиці якості та відображені у цілях виконавчих органів міської ради, досягти яких вони прагнуть. Власне, які поняття вкладені в принципи управління якістю?

Принцип 1. Орієнтація на замовника Вище керівництво повинно розуміти поточні і майбутні потреби громадян, виконувати їхні вимоги і намагатися перевищити їхні очікування та спонукати до цього всіх посадових осіб. Тобто, ідея служіння громаді пріоритетний напрямок у діяльності органу місцевого самоврядування.

Принцип 2. Лідерство Вище керівництво повинно бути лідером на всіх напрямках діяльності. Формуючи Політику і встановлюючи цілі та забезпечуючи їхню єдність на всіх рівнях, здійснюючи підтримку і управління, воно повинно брати на себе відповідальність за постійне вдосконалення діяльності.

Принцип 3. Зацікавленість персоналу Персонал на всіх рівнях складає основу виконавчих органів міської ради, тому вище керівництво повинно створювати і підтримувати таке середовище й атмосферу в колективі, щоб посадові особи могли вповні реалізувати свої можливості для вирішення поставлених завдань.

Принцип 4. Процесний підхід Завдання вищого керівництва – стимулювати формування підходу до діяльності як до процесу, коли ця діяльність має свої «входи» і

«виходи» і використовує визначені ресурси для цього. Такий підхід дозволяє впорядкувати діяльність та досягати бажаних результатів роботи [2, С. 27].

Принцип 5. Системний підхід до управління Вище керівництво повинно усвідомлювати, що розглядаючи будь-яку діяльність як процес і зважаючи на те, що «вихід» одного процесу є «входом» для одного або декількох інших процесів, управління цими взаємозалежними процесами здійснюється як системою. Реалізація такого системного підходу сприятиме результативному досягненню поставлених цілей.

Принцип 6. Постійне поліпшення Вище керівництво повинно розвивати і стимулювати постійне поліпшення діяльності та якості надання послуг, що має стати незмінною метою виконавчих органів міської ради та кожної посадової особи.

Принцип 7. Прийняття рішень на основі фактів Вище керівництво свідомо і відповідально підходить до того, що всі рішення у міській раді приймаються на підставі аналізу даних та інформації, що дозволяє підвищити результативність і ефективність прийнятих рішень [2, С. 27].

Принцип 8. Взаємовигідні відносини з постачальниками [2, С. 28].

Розуміючи, що виконавчі органи міської ради і постачальники товарів і послуг є взаємозалежними, вище керівництво проводить політику взаємовигідних відносин із ними.

Виконання цих принципів покладає на вище керівництво відповідальність щодо діяльності органу місцевого самоврядування.

Важливим завданням при побудові системи управління якістю є визначення структури та обсягу документації. Стандарт ISO 9001 у жодному разі не передбачає однаковості структури систем управління якістю чи однаковості документації. Але він вимагає, щоб ця документація складалася з:

- документованої Політики і цілей у сфері якості;
- Настанови з якості (основний регламентуючий документ, який містить загальний опис системи та процесів);
- документованих процедур та записів (протоколів);
- документи, включаючи записи, необхідні для забезпечення результативного (ефективного) планування, управління і контролю визначених процесів (опис процесів, їх взаємодія, критерії та методи оцінки, плани, інструкції, положення тощо) [4].

Керівництво повинно визначити типи документів, які будуть розроблятися при побудові системи якості, та їх структуру. Зокрема може бути прийняте рішення про застосування методів графічного представлення процесів (у вигляді блок-схем) або текстового чи таблиці і т. ін.

Процес розробки документації доцільно вкласти в план-графік побудови системи управління якістю паралельно з навчанням персоналу. Розробкою проектів загальних документів системи якості (Настанова, Політика, цілі виконавчих органів, задокументовані методики – процедури і т. ін.) повинна займатися створена робоча група, а документів, як от цілі структурних підрозділів, перелік і опис процесів структурних підрозділів, інформаційні і технологічні картки послуг – їх керівники. Кожен документ при розробці має пройти кілька ітерацій: від першої версії, врахування зауважень всіх зацікавлених, до презентації проекту документа керівництву і подачі на затвердження [2, С. 34].

Персональну відповідальність за розробку документів несуть представник керівництва (загальні документи) та керівники структурних підрозділів (документи які стосуються безпосередньо визначення цілей і опису процесів). Корисно залучити до розробки документів максимальну кількість майбутніх користувачів цих документів та дати їм можливість висловити своє бачення та побажання.

Загальна структура документації, рівень деталізації залежать від специфіки діяльності органу місцевого самоврядування, складності робіт, які необхідно виконати для її

розробки, кваліфікації персоналу. Важливим правилом при розробці документації є таке: «пиши як робиш, роби як написано» [2, С. 35].

Документація, яка буде розроблятися в процесі побудови системи якості, повинна інтегруватися у систему існуючої документації і не суперечити їй. Для усіх документів повинен бути визначений порядок їх регулярного аналізу з метою визначення потреби у перегляді. Найкраще, можливо, це прописати в Настанові з якості як основному регламентуючому документі [4].

Запровадження системи управління якістю завдяки підвищенню якості комунікацій між органами виконавчої влади та суспільством сприятиме підвищенню результативності та ефективності державного управління, зменшенню необґрунтованих або зайвих витрат (у тому числі, витрат часу), підвищенню якості управлінських рішень та прозорості механізму їх прийняття, а через це – сприятиме сталому розвитку економіки України, що приведе до підвищення авторитету органів виконавчої влади серед громадян та покращення міжнародного іміджу України.

Список використаних джерел:

1. Клімушин П.С., Спасібов Д. В. Концепція сервісно орієнтованої держави в контексті модернізації публічного управління. / П.С. Клімушин, Д.В. Спасібов. // Теорія та практика державного управління. – 2017. – Вип. 2. – С. 21-28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.su/3BSf>.
2. Підгаєць П., Бригілевич І. Система управління якістю як інструмент вдосконалення діяльності органу місцевого самоврядування. Методичний посібник / П. Підгаєць, І. Бригілевич. – К.; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – К.: ТОВ «Софія-А». – 2012. – 134 с.
3. Стандарти європейського врядування: навч. посіб. / авт. кол. : І. А. Грицяк, О. Ю. Оржель, С. М. Гладкова та ін.; за заг. ред. І. А. Грицяка. – К. : НАДУ, 2011. – 184 с.
4. Чопенко А. Особливості впровадження в органах державної влади в Україні систем управління за вимогами міжнародного стандарту ISO 9001. / А. Чопенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04\(7\)/10cavvms.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10cavvms.pdf).

Голюк Євген Леонтійович

Здобувач вищої освіти II (магістерського) рівня

Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика, Україна

Науковий керівник: Шапоренко Олена Іванівна

доктор наук з державного управління,

професор кафедри публічного управління та адміністрування

Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика, Україна

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: НОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ

Взаємодія між державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування є центральною та найгострішою проблемою територіальної організації влади в Україні. Питання удосконалення системи місцевої публічної влади в Україні вже тривалий час знаходиться у центрі уваги як органів державної влади, так і науковців та експертів.

Реформа органів місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад. Це здійснюється через те, що надмірна частина ресурсів у таких громадах і далі витрачатиметься на утримання управлінського апарату, а для реалізації серйозних проектів місцевого розвитку коштів не вистачатиме. І навіть наділення додатковими ресурсами переважної більшості наявних дрібних територіальних громад, їхньої спроможності не забезпечить. Тому реформа місцевого самоврядування, враховуючи позитивний як європейський, так і власний історичний досвід, передбачає обов'язкове об'єднання (укрупнення) територіальних громад [3].

Укрупнення території громад не може бути довільним, воно має свої логічні межі. Відстань від центру громади до її найдалшого населеного пункту має бути такою, щоб у екстрених випадках її не довше ніж за 30 хвилин могли подолати пожежна команда, швидка допомога, поліцейський патруль. Допомога, надана через більший проміжок часу, різко втрачає ефективність [2].

Питання визначення меж нових, об'єднаних громад вирішуватиметься органами влади обласного рівня з урахуванням як об'єктивних критеріїв, так і думки громадян.

Після консолідації громад села, які не матимуть власних сільрад, будуть представлені в місцевій раді своїми депутатами, а у виконкомі – сільськими старостами. Старости та депутати здійснюватимуть зв'язок між односельцями і владою громади та вирішуватимуть різні проблеми його жителів у раді та виконкомі. Повноваження старости будуть визначені додатково в спеціальному законі [4].

До центрів спроможних громад (тобто ближче до громадян, що живуть поза райцентрами) будуть перенесені з районних центрів місця надання низки важливих послуг – адміністративних, соціальної допомоги через територіальні центри, пожежні, правоохоронні, санітарно-епідеміологічної служби тощо. У разі нестачі приміщень, інших елементів інфраструктури для надання всіх необхідних послуг громадам надаватиметься допомога з державного бюджету на їх придбання чи побудову [2].

Крім того, створюються виконавчі органи районних і обласних рад. Зараз вони відсутні зовсім. Їм буде належати реальна влада в регіонах. Це посилює місцеве самоврядування, робить систему влади в регіонах справді демократичною – управляти регіонами будуть суб'єкти, обрані в ході місцевих виборів.

Місцеві держадміністрації будуть ліквідовані, на їх місці постануть префекти. Виписані для них повноваження передбачають, передусім, контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування з огляду на дотримання Конституції і законів [3].

Для створення ефективного нагляду за конституційністю та законністю рішень органів місцевого самоврядування, за децентралізацією передбачено посади державних службовців – префекти. Вони здійснюватимуть зокрема й виконавчу владу – принаймні, в районах і областях, і тут виникає проблема, адже система адміністративного нагляду повинна бути – для забезпечення відповідності рішень органів місцевого самоврядування державній політиці. Але цей нагляд не можна суміщати з управлінськими повноваженнями які здійснювались адміністраціями [2].

Префектів призначатиме та звільнятиме президент за поданням Кабміну. Акти ж префектів – в залежності від того, якого питання вони стосуватимуться, - скасовувати матиме право або президент, або уряд.

«Префект на відповідній території:

1) здійснює нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування;

2) координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснює нагляд за додержанням ними Конституції і законів України;

3) забезпечує виконання державних програм;

4) спрямовує і організовує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечує їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації;

5) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України [2].

Префект має право зупинити дію рішення обласної або районної ради якщо воно протирічить Конституції або законодавству, і звертається до суду. Якщо ж ідеться про серйозне порушення Конституції (наприклад, обласна рада вирішить створити якусь «республіку»), зупиняє таке рішення президент і звертається до Конституційного суду.

Президент також може тимчасово зупинити повноваження органу місцевого самоврядування, а після визнання акту цього органу неконституційним – достроково припинити його повноваження. Така модель влади в регіонах набуде завершеності не раніше, ніж через два роки [4].

Основною територіальною одиницею стає громада. Громада має голову та виконком, який виконує всі функції з управління громадою. Села, які ввійшли до об'єднаної громади обирають старост, які входять до виконкому об'єднаної громади і виконують ті ж функції, які були в сільраді [3].

Тобто за простою довідкою не потрібно їхати в новий центр громади – планується що на місці її зможе видавати староста.

Об'єднані територіальні громади зможуть здійснювати зовнішні запозичення, самостійно обирати установи з обслуговування коштів місцевих бюджетів у частині бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ.

Об'єднані територіальні громади, крім зростання власних фінансових можливостей, у результаті децентралізації мають й інші інструменти забезпечення економічного розвитку – здійснення зовнішніх запозичень, самостійне обрання установ з обслуговування коштів місцевих бюджетів відносно розвитку та власних надходжень бюджетних установ. Децентралізовано повноваження у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства, органам місцевого самоврядування надано право самостійно визначати містобудівну політику [6].

Напрацьовані законопроекти, покликані чітко розмежувати повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, дозвілля, соціально-економічного розвитку, інфраструктури між

органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на кожному з територіальних рівнів адміністративно-територіального устрою держави.

Напрацьовуються законопроекти які покликані чітко розмежувати повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, дозвілля, соціально-економічного розвитку, інфраструктури між рівнями місцевого самоврядування.

Отже, започаткована реформа місцевого самоврядування є довгоочікуваною відповіддю на запит суспільства, яке потребує вироблення нової управлінської ідеології, спрямованої на оновлення адміністративної культури, формування готовності управлінського персоналу до прийняття рішень в умовах зростаючої свободи дій та підвищення особистої відповідальності з орієнтацією на служіння громадянам.

Список використаних джерел:

1. Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. / [А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук] – К. : – 2017. – 110 с.
2. Павлюк А.П. Формування об'єднаних територіальних громад: стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення. / А.П. Павлюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-07/terutor_gromad-8bead.pdf .
3. Реформа децентралізації – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.
4. Суть реформи органів місцевого самоврядування (децентралізації) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/verstka_decentralizaciya.pdf .
5. Ткачук А.Ф. Обласна державна адміністрація: короткий огляд статусу та можливостей у сучасних умовах / А.Ф. Ткачук. – К., 2019. – 58 с.
6. Фінансова децентралізація, або що робити з грошима / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/2045> .

Туренок Інна Валеріївна

слухачка кафедри регіональної політики

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Науковий керівник: Рачинський Анатолій Петрович

д-р .держ.упр., професор, професор кафедри регіональної політики

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ДЕРЖАВНОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

В умовах євроінтеграції України й децентралізації влади формується нова парадигма державної кадрової політики як соціального інституту, орієнтованого на демократичний розвиток українського суспільства, та відповідно до якої державна кадрова політика позиціонується не як інструмент боротьби за владу та її утримання, а виконує функції суспільного ресурсу публічного управління країною. Варто погодитися з думкою *М. Ковалів*, що це зумовлює необхідність удосконалення механізмів реалізації державної кадрової політики в Україні, особливо на регіональному та муніципальному рівнях, які в умовах децентралізації є провідними рівнями державної політики розвитку країни [4, с. 138–143].

Досліджуючи актуальні проблеми формування кадрової політики системи державної служби України, слід зазначити, що серед науковців не існує єдиного підходу до трактування та визначення поняття державної кадрової політики.

Зокрема, в «Енциклопедії державного управління» державну кадрову політику визначено як цілеспрямовану, розраховану на тривалий період стратегічну діяльність держави з формування, збереження, зміцнення, розвитку та раціонального використання людських, трудових, кадрових ресурсів країни, визначення для досягнення цієї мети довгострокових цілей, соціально-економічних і політичних завдань, конкретних заходів щодо ідеологічного, програмного та ресурсного забезпечення головних передумов для реалізації національних інтересів у контексті побудови демократичної, правової, соціальної держави з ринковою економікою [2].

Характеризуючи основні аспекти кадрового забезпечення державного управління в Україні *Т. Кагановська* зазначає, що така політика має бути:

- складовою державної політики;
- науково обґрунтованою, враховувати потреби держави в кадрах у перехідний період;
- послідовною та етапною у вирішенні стратегічних завдань;
- орієнтованою на відродження і сталий розвиток України, а також на залучення до державної служби професійно підготовлених, патріотичних та моральних людей з новаторськими творчими прагненнями і мотивацією;
- об'єктивною, всебічною, комплексною, тобто такою, що базується на єдності цілей, принципів, форм і методів роботи з кадрами та має враховувати різні аспекти вирішення кадрових питань (економічні, соціальні, політичні, моральні, соціально-психологічні та ін.);
- єдиною для всієї України, але водночас багаторівневою (державною, регіональною, місцевою), охоплювати весь кадровий корпус, усі кадрові процеси незалежно від механізму й ступеня державного впливу на них;

- перспективною, тобто мати запобіжний та випереджальний характер, розрахований на формування кадрів нової генерації з урахуванням соціального прогресу, в тому числі зміни змісту й характеру праці чиновників;
- демократичною за цілями, соціальною базою і механізмом вирішення кадрових проблем;
- досить гнучкою, тобто, з одного боку, стабільною, оскільки саме зі стабільністю пов'язані певні надії працівників, а з другого – динамічною, тобто коригуватися відповідно до зміни тактики залежно від ситуації;
- спрямованою на індивідуальний підхід до персоналу;
- духовно-моральною, виховувати в кожному державному службовці патріотизм, гуманізм, чесність, упевненість у правоті й громадянську відповідальність за доручену справу та особисту поведінку;
- правовою: здійснюватися у межах і на засадах закону, що створює правові гарантії об'єктивного й справедливого вирішення кадрових питань;
- урахувувати як вітчизняний, так і зарубіжний досвід [3, с. 126].

Таким чином, державна кадрова політика в органах публічної влади є складовою державної кадрової політики, мета якої – забезпечення всіх сфер життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, необхідними для реалізації національних інтересів у контексті розвитку України як демократичної, соціальної держави з розвинутою ринковою економікою [1].

Як зазначається у Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки, реформування державного управління передбачає підвищення ефективності надання адміністративних послуг. Активно розвивається мережа центрів надання адміністративних послуг та запроваджується надання електронних послуг. Проте доступність послуг та якість обслуговування в різних територіальних громадах відрізняється. Залишаються перешкоди до інтеграції окремих популярних послуг до центрів надання адміністративних послуг у зв'язку з надмірною централізацією повноважень щодо їх надання. Очікуваними ж результатами проведення реформи державного управління до 2025 року є: забезпечення надання послуг високої якості та формування зручної адміністративної процедури для громадян і бізнесу; формування системи професійної та політично нейтральної публічної служби, орієнтованої на захист інтересів громадян; розбудова ефективних і підзвітних громадянам державних інституцій, які формують державну політику та успішно її реалізують для сталого розвитку держави [11].

Слід зазначити, що провідну роль у формуванні державної кадрової політики України відіграє НАДС, місія якого полягає у: розвитку професійної, ефективної, стабільної, політично неупередженої державної служби, що відповідає принципам належного врядування, а також стандартам і кращим практикам держав-членів ЄС, країн Організації економічного співробітництва та розвитку; забезпеченні якісного та ефективного функціонального управління державною службою у державних органах. Відповідно, формування та реалізація державної політики у сфері державної служби здійснюється НАДС за такими ключовими компонентами: управління людськими ресурсами на державній службі; посилення інституційної спроможності служб управління персоналом державних органів; розвиток системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та захист законних прав громадян на доступ до державної служби, законних прав та інтересів державних службовців; адаптація державної служби до стандартів ЄС.

Аналізуючи стратегічний план діяльності НАДС на 2021–2023 роки, важливо означити документи, що є основою формування й реалізації державної кадрової політики України [8].

Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки [11]. Серед пріоритетів визначено розвиток професійної публічної служби та управління персоналом. Метою цього напряму Стратегії є продовження розбудови професійної, добросесної, політично нейтральної державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, діяльність якої спрямована на захист інтересів громадян.

Однією з основних умов для успішного розвитку державної служби є забезпечення добросесності державних службовців. Передбачається продовження розробки та впровадження сучасних інструментів, які допомагають мінімізувати ризики, що пов'язані з неетичною поведінкою державних службовців і зловживанням службовим становищем. Питання професійного розвитку вищого корпусу державної служби, методологічного, методичного забезпечення професійного навчання управлінських кадрів, підготовки кадрового резерву для державної служби є основою для формування концепції закладу освіти нового типу – вищої школи публічного управління.

План пріоритетних дій Уряду на 2021 рік [9]. Зокрема зазначається, що професійна державна служба, це:

- удосконалення нормативно-правової бази у сфері професійного навчання працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів військового управління Збройних Сил;
- удосконалення порядку вступу, проходження, припинення державної служби, оптимізації наслідків конкурсних відборів на посади державної служби;
- удосконалення порядку застосування дисциплінарних стягнень;
- встановлення нових правових та організаційних засад служби в органах місцевого самоврядування як професійної та політично неупередженої діяльності;
- гарантування реалізації громадянами України права рівного доступу до служби в органах місцевого самоврядування;
- уточнення класифікації посад в органах місцевого самоврядування, що дасть змогу покращити умови оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування;
- впровадження нових умов оплати праці державних службовців у державних органах, включених до експериментального проєкту щодо запровадження системи оплати праці державних службовців на основі класифікації посад.

Концепція впровадження інформаційної системи управління людськими ресурсами в державних органах та затвердження плану заходів щодо її реалізації [5], яка визначає напрями, механізми та строки впровадження ефективної інформаційної системи з метою створення умов для здійснення відкритого, прозорого та ефективного державного управління із застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

Концепція реформування системи оплати праці державних службовців та затвердження плану заходів з її реалізації [6], яка спрямована на запровадження системи оплати праці державних службовців, та відповідає принципам прозорості, передбачуваності, справедливості, рівності, результативності та конкурентоспроможності.

Концепція реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад [7], яка спрямована на створення сучасної цілісної, мобільної та гнучкої системи професійного навчання зазначених категорій осіб з розвиненою інфраструктурою, ефективним управлінням і належним ресурсним потенціалом.

Важливим етапом є обговорення Стратегії реформування державного управління на період до 2025 року. Зауважимо, що одним із напрямів Стратегії є «професійна державна служба та управління персоналом». Пріоритетними напрямами діяльності НАДС, що передбачені реформуванням державного управління, є [10]:

- класифікація посад державної служби. НАДС координуватиме проведення класифікації у всіх державних органах. Агентством розроблено каталог типових посад та

методологію проведення класифікації. Наразі класифікація триває у всіх державних органах учасниках пілотного проекту;

- *забезпечення прозорості та конкурентної системи оплати праці для державних службовців.* НАДС планує провести дослідження щодо співвідношення заробітної плати на типових посадах державної служби з приватним сектором України з метою визначення конкурентоспроможного рівня оплати праці. Ці дані ляжуть в основу формування нової системи оплати праці на державній службі;

- *чесний і прозорий відбір на посади державної служби.* Наразі НАДС працює над новим порядком проведення конкурсів;

- *впровадження HRMIS на державній службі.* Сьогодні уже близько 20 тисяч державних службовців мають можливість працювати в Системі. Однак робота триває і впродовж 2021 року до HRMIS планують підключити 25 % працівників усіх державних органів;

- *створення Вищої школи публічного управління.* НАДС розробляє концепцію створення Школи для якісної підготовки управлінських кадрів для державної служби, яка базуватиметься на кращих європейських практиках.

Висновок. Як ефективний інструмент публічного управління, державна кадрова політика є важливим чинником розвитку суспільства та елементом саморегуляції життєдіяльності населення. Вона має свою об'єктивну логіку, віддзеркалює рівень розвитку, потреби та можливості українського суспільства й держави, реальний стан кадрів, рівень їхнього професіоналізму й закономірності розвитку кадрових процесів, їхню залежність від характеру та рівня суспільно-політичного та економічного ладу. Державна кадрова політика як складова внутрішньої та зовнішньої політики держави й засіб її реалізації формується на основі та в межах державної політики. Будь-який процес формування та реалізації державної політики України повинен бути забезпечений ефективним механізмом, який би був здатний втілити її в реальне життя.

Список використаних джерел:

1. Деякі питання реформування державного управління України (2016). Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.06.2016 № 474-р. *Офіційний вісник України*, № 55. Ст. 1919.
2. Енциклопедія державного управління (2011). Державна служба; наук.-ред. колегія: С.М. Сєрбогін (співголова), В.М. Сороко (співголова). К. : НАДУ. Т.6: Вилучено з: <http://derzhava.in.ua:8081/ndi/encyclopedia/DocLib2/Forms/ AllItems.aspx>.
3. Кагановська Т.С. (2010) Кадрове забезпечення державного управління в Україні : моногр. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. 330 с.
4. Ковалів М. (2017) Формування державної кадрової політики у правоохоронній сфері України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: *Юридичні науки: збірник наукових праць*. Л. : Вид-во Львівської політехніки, № 876. С. 138–143.
5. Концепція впровадження інформаційної системи управління людськими ресурсами в державних органах та затвердження плану заходів щодо її реалізації (2017). Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.12.2017 № 844-р (із змінами). Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/844-2017-p>.
6. Концепція реформування системи оплати праці державних службовців та затвердження плану заходів з її реалізації (2020). Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.05.2020 № 622-р. Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2020-p>.
7. Концепція реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад (2017). Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.12.2017 № 974-р. Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974-2017-p>.
8. НАДС. Стратегічний план діяльності на 2021–2023 роки. Вилучено з: <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/plan-st.pdf>.

9. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.03.2021 № 276-р. Вилучено з: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennya-planu-prioritetnih-dij-uryadu-na-2021-s240321>.
10. Стратегія реформування державного управління 2025: ключові напрями діяльності НАДС. Вилучено з: <https://nads.gov.ua/news/strategiya-rdu-2025-klyuchovi-napryami-diyalnosti-nads>.
11. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р. Вилучено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p>.

SECTION 5. SOCIAL WORK AND SOCIAL WELFARE

Baldyniuk Olena Dmytrivna

PhD in Pedagogics,
Associate Professor at the Social Pedagogy and Social Work Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

Roienko Svitlana Olexandrivna

PhD in Pedagogics,
Associate Professor at the Social Pedagogy and Social Work Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

PROFESSIONAL AND ETHICAL FUNDAMENTALS OF THE WORK OF A SOCIAL WORKER

Social work belongs to such activities in which the professional and ethical competence of a specialist is a significant component of professionalism.

Ethics (from the ancient Greek «ethos» – character, custom) - a philosophical study of morality. This term was first introduced by Cicero as «accepted in society ideas about good and bad, right and wrong, good and evil, as well as norms of behavior arising from these ideas» [3].

At the initial stage, the meaning of the ethos was shared housing and the rules generated by living together; norms uniting society; overcoming individualism and aggression. As society develops, the study of conscience, compassion, friendship, the meaning of life, self-sacrifice, that is, what we call morality today, is added to this content.

The ancient Greek philosopher Aristotle called the main goal of moral behavior happiness – the activity of the soul in the fullness of virtue, ie self-realization. Human self-realization is intelligent actions that avoid extremes and stick to the golden mean. Therefore, the main virtue is moderation and prudence. According to Aristotle, the purpose of ethics is not knowledge but action. The question of what is good in ethics is related to the question of how to achieve it [1].

In some cases, the term «ethics» is used to denote a system of moral and ethical norms of a particular social group.

The first ethical requirements for the actions of the specialist we find in the ancient Egyptian manuscript «Teachings of the mayor and vizier Ptahhetep», dating from the III millennium BC, in the «Code of Hammurabi» in 1750 AD, which outlines the origins of medical ethics and medicine. payment for medical care.

The social worker plays an important role in supporting and regulating certain social processes in society. In particular, it is designed to provide assistance to both individuals and entire social groups. In order to prevent or resolve a difficult life situation, a social worker provides social services and implements social support measures. In professional social work, the importance of such values as humanity, social justice, self-determination, confidentiality, anti-discrimination and honesty in professional activities, human dignity, altruistic support of the poor and most vulnerable is particularly emphasized.

In July 1994, at the General Meeting of the International Federation of Social Workers (IFSW) in Colombo (Sri Lanka), the document «Ethics of Social Work: Principles and Standards»

was adopted. The document consists of two parts: «International Declaration of Ethical Principles of Social Work» and «International Ethical Standards for Social Workers».

In the «International ethical standards of social work» there are 5 groups:

- standards of ethical behavior;
- customer relationships;
- relationships with agencies and organizations;
- relationships with colleagues;
- attitude to the profession [4].

The ethics of a social worker is a type of professional morality, which is a code of conduct that ensures the moral nature of the relationships between people that arise from the requirements for professional activity and professional competence.

Professional ethics is understood as the science of professional morality as a set of ideals and values, ethical principles and norms of behavior that reflect the essence of the profession and provide relationships between people, formed in the process of work and derived from the content of their professional activities [3].

The professional ethics of a social worker is based on fundamental universal values, which take into account the uniqueness of each individual. The Code of Ethics of Social Work Specialists serves as a guide for the behavior of a social worker – «norms of ethical behavior of social work professionals, which are the basis of their professional activities to develop the potential and capabilities of the individual and meet human needs» [2].

This Code is based on the recommendations of the International Federation of Social Workers and is a document that sets out the basic, basic principles and values of social and socio-pedagogical work and contains guidelines for social workers.

In accordance with the Code, the basic ethical principles of a social worker are:

1. The principle of confidentiality. The received information is not subject to disclosure of information about clients, except in cases when it is done with their consent or in the prescribed manner.

2. Respect for the dignity of each person. Each person is unique and unique, which must be taken into account in the work, avoiding any manifestation of contempt for the individual.

3. Priority of clients' interests. Social workers focus all their efforts, knowledge and skills on helping individual citizens, families, groups, communities and communities to improve them, as well as to resolve conflicts and overcome their consequences.

4. Tolerance. Social workers accept clients' problems and circumstances, regardless of their lifestyle, behavior, social and national background, gender, and so on.

5. Trust and interaction in solving customer problems. Is to create a friendly atmosphere of communication with the client.

6. Availability of services. It is helping everyone without any discrimination based on gender, age, physical or mental limitation, social or racial affiliation, religion, language, political views, sexual orientation.

7. Compliance with professional ethics. Is to comply with professional standards in solving practical problems of social work [5].

A special role in the practical ethics of a social worker is played by moral culture, both internal and external:

- appearance of the employee;
- appearance of the room;
- convenience for visitors;
- psychological atmosphere of trust in the visitor.

Thus, the ethics of the social worker is a dialectical combination of moral rights and responsibilities, freedom and responsibility, goodness, individual will and social necessity. Thus, the ethical activity of a social worker expands the possibilities of moral education of clients of social services and performance of official duties by specialists themselves.

References:

1. Аристотелизм / А. В. Лебедев // Новая философская энциклопедия : в 4 т. М. : Мысль, 2010. 2816 с.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Медведева Г. П. Этика социальной работы : учеб. пособие. М. : ВЛАДОС : Моск. гос. социал. ун-т, 2002. 206 с.
4. Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників // Соціальна робота: В 3 ч. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. Ч.1: Основи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної та І. Григи, 2004.
5. Про затвердження Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України: Наказ Міністерства України у справах молоді та спорту № 1965 від 09.09.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1965643-05#Text>

Nazarova Marg'uba Gulamovna

"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Toshkent Davlat Texnika Universiteti Olmaliq filiali, O'zbekiston Respublikasi

SOTSIAL OMILLARNING SANOAT KORXONALARIDAGI MEHNAT UNUMDORLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATINI BAHOLASH

Mehnat - bashariyat, uning moddiy ishlab chiqarishi rivojlanishining turli bosqichlarida turlicha tavsiflandi. Mehnatga nisbatan qarashlar va uning mazmunining talqini ham, mehnatning insonlar hayotidagi roli ham jiddiy ravishda o'zgardi. Uzoq vaqt mobaynida mehnatning u yoki bu turiga nisbatan g'oyat tabaqalangan yondashuv ustunlik qildi. Jismoniy mehnat – dehqon, hunarmand, ovchining mehnati, ya'ni bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi mehnat erkin insonning munosib faoliyati sifatida qabul qilinmadi. Falsafiy asarlarda va badiiy matnlarda mehnatning qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish, maishiy, kundalik turmush buyumlarini yaratish bilan bog'liq turlarining ta'rifi deyarli uchramaydi. Agar hatto mualliflar mehnatning ushbu turlari haqida fikr yuritib ko'rgan bo'lsa ham, ular hayvonning xatti-harakatini, mehnat qurollaridan foydalanishni ta'riflashdan kam farq qildi. Mehnat faoliyatining turlarini amalga oshirish texnologiyasi hech kimni qiziqitirmadi. Moddiy ishlab chiqarish rivojlanishining tarixan shartlangan ob'ektiv jarayonida ijtimoiy mehnat zaxiralarini bilish yangi qirralar va imkoniyatlarni ochib berdi, bu jamiyat va insonni ularning tabiat bilan o'zaro hamkorligida ulug'lovchi yanada ahamiyatli natijalarga erishish imkonini berdi. Aynan ana shunday yondashuv ijtimoiy mehnat resurslari haqidagi tasavvurlar qanday ushbu zaxiralardan jamiyat hayotida qanday foydalanilganligini kuzatish imkonini beradi.

Ishlash - bu mahsulotlar miqdori, bitta xodimni belgilangan vaqt oralig'ida ishlab chiqaradigan hamda har bir birlikning mehnat vaqtini ishlab chiqarishga sarflangan har bir birlik uchun keladigan mahsulotni shakllantirishga muvofiq ma'lum bir hayot samaradorligini va sanoat ishlarining samaradorligini tavsiflovchi me'yordir. Mehnat unumdorligini tarmoqlararo taqqoslashda ham tabiiy, ham shartli-tabiiy ko'rsatkichlar bir-biriga mos kelmaydi, ayniqsa ular turli xil ishlab chiqarish natijalarini taqqoslashda qo'llanilmaydi. Ushbu an'anaviy kamchilik iqtisodiyotni makroiqtisodiy tartibga solishda ikkala usuldan ham keng foydalanishga imkon bermaydi. Boshqacha qilib aytganda, mehnat unumdorligining tabiiy (shartli-tabiiy) ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish natijasini aniq aks ettirgan holda, jonli mehnatning natijasini yetarlicha aniq tavsiflamaydi. Agar mehnat xarajatlari o'rtacha ishchilar soni bilan o'lchanadigan bo'lsa, u holda o'rtacha oylik (o'rtacha ishchi uchun hisoblangan choraklik, yoki yillik) mahsulot ko'rsatkichi (ishlab chiqarish hajmi va soni ishchilar) olinadi. O'rtacha oylik ishlab chiqarish o'rtacha ko'rsatkichga bog'liq, kunlik ish hajmi va bir ishchiga o'rtacha ishlagan kunlar soni sanoat ishlab chiqarishidagi ishchilarning o'rtacha soni sifatida hisoblanadi. Hosildorlikning oshishini quyidagi holatlarda aytish mumkin:

1. Mahsulotlar ko'payadi, ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi.
2. Ishlab chiqarish ko'payadi, xarajatlar o'zgarmaydi.
3. Ishlab chiqarish ko'payadi, xarajatlar oshadi, lekin pastroq tezlikda.
4. Mahsulotlar o'zgarishsiz qoladi, xarajatlar kamayadi.
5. Ishlab chiqarish kamayadi, xarajatlar kamayadi, lekin tezroq.

Mehnat unumdorligining o'lchovi - bu ish vaqti birligiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, sifati yoki jismoniy va o'zaro ta'sir - mahsulot birligiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlari. Shunday qilib, mehnat unumdorligini hisoblashda natijalar - mahsulotlar va ish haqi -

solishtiriladi. Biroq, bu ko'rsatkichlar o'rtasida to'liq moslik bo'lishi kerak. Masalan, bir necha davr mobaynida qilingan mehnat natijasi bo'lgan ishlab chiqarish faqat bir davrdagi mehnat xarajatlari bilan solishtirish mumkin. Mehnat unumdorligi xodimlarning mehnat unumdorligini baholashning eng muhim mezonidir. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi qanchalik past bo'lsa, bu korxonaning rentabelligini aniqlaydi. Mehnatni hisoblash orqali siz ma'lum vaqt ichida ishchilarning mehnati qanchalik samarali bo'lishini bilib olishingiz mumkin. Ishchi kuchi - bu xodimning bitta mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflagan vaqtini aks ettiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, hosildorlikning oshishi ishlab chiqarish tannarxining pasayishiga olib keladi.

Har qanday sohada ishlab chiqarish jarayoni uch turdagi resurslar mavjud bo'lganda sodir bo'lishi mumkin - jonli mehnat, mehnat vositalari va mehnat ob'ektlari. Bu resurslarning ishlab chiqarishda tutgan o'rnini turlicha bo'lsa -da, ishlab chiqarish jarayon faqat ushbu resurslarning barchasi ma'lum shartlarga mos kelganidagina sodir bo'lishi mumkin. Ob'ektiv ravishda, mavjud nisbat massalarni solishtirish imkonini beradi. Ish samaradorligi bo'yicha keyingi tadqiqotlar turli sharoitlarning ta'sirini batafsil tavsiflashga qaratilgan. Shartlar ikki toifaga bo'linadi: keng va intensiv. Keng omillar ish vaqtidan foydalanishga katta ta'sir ko'rsatadigan omillarni o'z ichiga oladi, intensiv omillar esa soatlik ish samaradorligi to'g'risida katta ta'sir ko'rsatadi. Keng qamrovli omillar tahlili ish vaqtining iqtisodiy samaradorligini aniqlashga qaratilgan. Ishlash qiymati vaqt va ish vaqtining rejalashtirilgan va amaliy fondini solishtirish orqali aniqlanadi. Xarajatlarning mahsulotga ta'siri ishlab chiqarish ularning kun yoki soat sonini o'rtacha soatlik (yoki o'rtacha kunlik) soniga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Mehnat unumdorligini tarmoqlararo taqqoslashda ham tabiiy, ham shartli-tabiiy ko'rsatkichlar bir-biriga mos kelmaydi, ayniqsa ular turli xil ishlab chiqarish natijalarini taqqoslashda qo'llanilmaydi. Ushbu an'anaviy kamchilik iqtisodiyotni makroiqtisodiy tartibga solishda ikkala usuldan ham keng foydalanishga imkon bermaydi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini makroiqtisodiy darajada ham, korxonada darajasida ham hisoblash mumkin. Korxonada darajasida YaIMning makroiqtisodiy ko'rsatkichi, ma'lum bo'lganidek, qo'shimcha qiymat ko'rsatkichiga mos keladi. Bu jo'natilgan tovarlar qiymatidan ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan xom ashyo, yarim tayyor mahsulot, energiya va yoqilg'idan olinadigan materiallar qiymatini chegirish orqali aniqlanadi. Milliy daromadga mos keladigan indikator sifatida korxonada uchun material, energiya va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlarni, shuningdek sotilgan tovarlar qiymatidan asosiy vositalarning eskirishi natijasida yalpi daromadni hisoblash mumkin. Balansdagi mehnat unumdorligini hisoblash formulasi hosildorlikning umumiy formulasidan farq qiladi, chunki hisob-kitobda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi emas, balki balansda ko'rsatilgan bajarilgan ishlar hajmi ishlatiladi. Keyingi qadam - bu xodimlarning o'rtacha soniga nisbati. Hisoblangan qiymat haqiqiy mehnat unumdorligi hisoblanadi, rejalashtirilgan hosildorlik esa buxgalteriya balansida yoki korxonada statistikasida aks etadi. Shunday qilib, muvozanat bo'yicha mehnat unumdorligini hisoblash formulasi: $PT = Q_{vr} / N$ Bu yerda Q_{vr} - ma'lum bir davr uchun bajarilgan ishlar hajmi, N - mahsulot ishlab chiqarishga jalb qilingan ishchilarning o'rtacha soni. Mehnat unumdorligi ko'rsatkichini tahlil qilish balansdagi mehnat unumdorligini hisoblash formulasi korxonada faoliyati to'g'risida ko'plab xulosalar chiqarishimizga imkon beradi. Milliy daromadga mos keladigan indikator sifatida korxonada uchun material, energiya va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlarni, shuningdek sotilgan tovarlar qiymatidan asosiy vositalarning eskirishi natijasida yalpi daromadni hisoblash mumkin. Hosildorlikni hisoblashning eng oddiy usuli - ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining bu jarayonda ishtirok etayotgan xodimlar umumiy soniga nisbatini topish. Hosildorlik darajasini yaxshilash uchun birinchi ko'rsatkichni oshirish, ikkinchisini esa pasaytirish kerak.

Har bir ish beruvchi, yollangan xodimlar iloji boricha qisqa vaqt ichida ko'proq ishni bajarishini orzu qiladi. Bu uchun ish samaradorligini o'rtacha hisoblash mehnat jamoasi mehnat unumdorligi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Shunga o'xshash sharoitda bir xil ishlarni bajarayotgan ishchilarning mehnat samaradorligini baholash eng ob'ektiv bo'ladi. Bunday holda,

tahlilda siz xodimlarning qancha operatsiyalarni, qismlarni, birliklarni bajarishini ko'rishingiz mumkin: bir kishi soatiga, smenada, oyda qancha mahsulot ishlab chiqargan yoki qancha vaqt ketishini. Ishlab chiqarish va bajarish paytida turli xil asarlar ularning hajmi qiymat jihatidan hisoblanadi, bu ma'lum darajada hisobning to'g'riligini pasaytiradi. Xodimlarning potentsial ish yukini va korxonaning ma'lum hajmdagi buyurtmalarni belgilangan muddatda bajarish qobiliyatini baholashga imkon beradi. Ishchilarning ehtiyojlarini va manfaatlarini bilish, ularning foydaliligi, ahamiyatligi va kerakligini baholash barobarida insonni faol faoliyatga undovchi mehnat motivlarini o'zida mujassam etishning tabiati va muayyan shakllarini ham aniqlash lozim. Mehnat sotsiologiyasi ularni tadqiq etish borasida katta tajriba to'pladi, shuning uchun vazifalarni inson tomonidan ishlab chiqarish faoliyati jarayonida foydalaniladigan o'zgarmas qism sifatida namoyon etishdan iborat [1-4].

Intensiv omillar tahlili mahsulotning mehnat zichligi o'zgarishi bilan bog'liq sharoitlarni aniqlashga qaratilgan. Mehnat zichligini pasaytirish mehnat unumdorligini oshirishning asosiy shartidir. Qayta aloqa ham kuzatiladi. Mehnat unumdorligini oshirish muammosi har qanday mamlakatda eng muhim hisoblanadi. Mehnat unumdorligi har qanday mamlakat iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishiga yordam beradi. Mehnatning umumiy darajasi mamlakatda ishlab chiqarish har bir korxonada mehnat unumdorligi darajasiga bog'liq. Shuning uchun, to'g'ridan - to'g'ri har bir korxonada bu ko'rsatkichni oshirishga intilish kerak. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi bosqichida iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarida o'zgarishlar ro'y bermoqda [5]. Mehnat ko'rsatkichlarining sifatli tahlili xodimlarning umumiy sonini optimallashtirish, ularni joylashtirish, mehnatni tashkil etishdagi mavjud kamchiliklar va zaxiralarni hamda ish jarayonlarini texnik takomillashtirish zarurligini aniqlash imkonini beradi. Tahlil, shuningdek, mehnat zichligiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadigan o'ziga xos omillarni ko'rsatadi [6]. Masalan, ehtiyot qismlar, xom ashyo va materiallar yetkazib berishda uzilishlar, tez -tez uskunalarning ishdan chiqishi, sexda yoki korxonada mehnatning yetarli darajada tashkil etilmaganligi. Agar kerak bo'lsa, bunday tahlilga ish vaqtining vaqti qo'shiladi va alohida bo'limlar ishining me'yoriga, o'rta va yuqori menejerlar ishiga tegishli tuzatishlar kiritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'lmasov A. «Iqtisodiyot asoslari». Toshkent: «Mehnat»-1997 yil, 16-18-betlar.
2. Iqtisodiy nazariya. Olmasov A. Vahobov A. T-2020
3. Iqtisodiy nazariya. Sokolinskiy V.M. Ed-2015
4. Iqtisodiy nazariya. Nikolaeva I.P. Ed-2015
5. <https://ilovs.ru/uz/otnosheniya/sposoby-povysheniya-proizvoditelnosti-truda-puti-povysheniya-proizvoditelnosti-truda.html>
6. <https://fayllar.org/mehnat-unumdorligi-uni-oshirish-omillari-va-korsatkichlari-rej.html>

Борисова Юлія Володимирівна

канд. соціол. наук, доцент,

доцент кафедри соціальної роботи

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ТЕНДЕНЦІЇ В СФЕРІ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Працевлаштування і продуктивна трудова зайнятість молоді в умовах сучасного суспільства розглядаються як важливі індикатори соціального благополуччя і економічної стабільності будь-якої держави. Професійні орієнтації випускників закладів освіти, мотиви й можливості їх участі в трудових відносинах, економічна поведінка постають об'єктом місцевих політик і загальнодержавних заходів, спрямованих на сприяння їх включенню у ринок праці та забезпечення стабільної зайнятості. Дана проблема є також предметом міждисциплінарних наукових досліджень.

В доповіді Міжнародної організації праці за 2020 рік «Глобальні тенденції зайнятості молоді» виділено такі ключові аспекти зазначеної проблеми: зниження рівня включення молоді до робочої сили на глобальному рівні, посилення орієнтації молоді на отримання / продовження здобуття освіти, трансформація молодіжного ринку праці під впливом технологічного буму і породження цим чинником нових викликів [1]. Незалученість молоді до ринку праці, в сферу освіти та професійну підготовку останнім часом зростає як на загальносвітовому рівні, так й і на рівні окремих країн і регіонів. Великими є масштаби неформальної зайнятості молодих працівників; станом на 2016 рік три чверті з них працювали в неформальному секторі економіки [1].

Молодь в економічно розвинутих країнах, які демонструють високі показники розвитку сектору оплачуваної праці, стикаються з ризиками зайнятості, викликаними активним розвитком «gig есопому». Гіганоміка спирається на розвинений сектор тимчасової, проектної й віддаленої зайнятості, можливості суміщення різних вакансій. Її також визначають як «модель, у якій люди працюють фрілансерами» [2]. Така форма зайнятості характерна вже для 20-30 % людей в США і Європі [3].

Нова модель економічної системи, яка є результатом розвитку інформаційних, мережових технологій в 2000-х роках, має іншу важливу рису – спільне використання ресурсів, звідси назва «shared-економіка» (економіка спільної участі) [4, с.118].

Характерні для гіганоміки форми зайнятості, як правило, передбачають оплату по факту виконання завдання та / або нульовий контракт (по кількості відпрацьованих годин). Очевидними є нестабільність і, подекуди, негарантованість доходу, низька соціальна захищеність працівників, переважна більшість з яких – молодь, а також проблема безпеки робочих місць. Водночас HR-фахівці відзначають, що ефективність праці фрілансера часто буває вищою, ніж у штатного співробітника, через зацікавленість швидко і якісно виконати роботу і отримати оплату [5].

Глобальним трендом сьогодення є додаткова зайнятість молодих фахівців, яка є часто пов'язаною з основною кваліфікацією, що дає можливість професійно розвиватися, розширювати компетенції в своїй сфері діяльності або освоювати суміжні. Наприклад, соціолог формує навички проведення маркетингових досліджень, соціальний працівник вдосконалюється як консультант або фахівець з соціального аудиту. В Україні ж зв'язку між базовою освітою і сферою додаткової зайнятості молодих працівників може не існувати зовсім: мотивацією пошуку підробітку в більшості випадків служить не стільки бажання розширити свою компетенцію, скільки прагнення поліпшити своє матеріальне

становище. Негативний бік зазначеної тенденції полягає в розмиванні професійної ідентичності фахівця та в ризику постійного пошуку себе в світі професій і на ринку праці.

Трансформація форм зайнятості під впливом світових економічних трендів змінює концепцію освіти: її метою стає «підготовка людини до майбутньої професійної діяльності за рахунок не накопичених за час навчання готових, систематизованих знань, а розвитку особистості, набуття певних компетенцій, оволодіння нею способами та навичками отримання існуючих та продукування нових знань» [4, с. 120].

Враховуючи перспективи подальшого посилення зазначених тенденцій необхідним є вдосконалення діючого трудового законодавства щодо більш детальної регламентації нових форм зайнятості, а також норм ювенального законодавства і права соціального забезпечення – в аспекті соціальних гарантій найманим працівникам, зайнятим новими видами економічної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Global Employment Trends for Youth: Technology and the future of jobs International Labour Office. – Geneva: ILO, 2020. 50 p.
2. Gig economy // TechTarget network. Вилучено з: <http://whatis.techtarget.com/definition/gig-economy>
3. Independent work: Choice, necessity, and the gig economy // The McKinsey Global Institute forum. Вилучено з: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/independent-work-choice-necessity-and-the-gig-economy>
4. Шевченко О. О. Гігономіка як феномен розвитку інформаційного суспільства // Інноваційні ідеї в економічній науці: пошуки вирішення сучасних проблем: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 квітня 2018 року). С. 117-121.
5. Перспективи впровадження інноваційних форм освіти в Україні: аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень; Центр міжнародних проєктів НДІ прикладних інформаційних технологій: Вилучено з : <http://www.eurosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=5311>

SECTION 6.

LAW AND INTERNATIONAL LAW

Maksurovas Aleksejus Anatolievich
kandidatas juridinių mokslų profesorius
Jaroslavlis valstybinis universitetas, Rusija

Pedagogų ir Mokyklos teisės Paryžietiškas universiteto sorbonos universitetas, Prancūzija

---

KOORDINAVIMAS VYKDYMO TARPVYRIAUSYBINĖS AKTŲ BALTIJOS ŠALIŲ LIETUVOJE

Tik naudinga bus apsvarstyti klausimų įgyvendinti vieningą teisinę politikos šalimis Baltijos jūros, nes tarpvyriausybines aktų Baltijos šalių normos pasitaiko dažnai.

Per pastarąjį dešimtmetį pastebimas padidėjęs susidomėjimas kaip mokslo atstovai, tiek praktinių darbuotojų kategorijai "koordinavimo".

Tokį dėmesį ne atsitiktinai. Būtent reikšmingas koordinavimo leidžia išspręsti iš pažiūros problemas, atsiimti didelių prieštaravimų, objektyviai kylančius tarp žmonių procese jų kasdieninę veiklą.

Iš pačios sąvokos koordinavimo ateina jos dėmesio konkretus rezultatas, o rezultatas čia gali būti tik gerinti koordinavimo veiksmų ir pastangų. Beje, modernus lygis ir socialinės-psichologinės ir socialinės plėtros integravimas bendradarbiavimo veikloje kaip jos skiriamuosius požymius galima pavadinti ir koordinuoti bendrų ir privačių veiksmų.

Įdomu apsvarstyti, kiek efektyvus koordinavimas nacionaliniai įstatymai nagrinėjamame mumis atveju.

Pavyzdžiui, pagal " Final document of the 32 Session of the Baltic Assembly [1] The Baltic Susirinkimų, atsižvelgdamos convened on 28-29 November 2013 in Rīga, the Republic of Latvia, for its 32nd Session, обсудив naujausi rezultatai bendradarbiaujant Baltijos šalių, plėtoti skaitmeninės bendrosios rinkos regione, koordinavimo veiklos plėtros ir bendradarbiavimo politikos ir pritraukti investicijų, bendradarbiavimas mokslinių tyrimų ir inovacijų, ir integruotas požiūris į kovos su organizuotu nusikalstamumu ir skatinti bendradarbiavimo regioninėje turizmo sąvoka; pabrėžiama, kad šalys, Baltijos turėtų kuo greičiau nustatyti prioritetus, nustatyti kanalus bendradarbiavimą ir nustatyti politiką, kuri leis jiems efektyviau atstovauti savo interesus Europos Sąjungoje ir juos ginti, dalyvaudami praktinio bendradarbiavimo nacionaliniu ir europos lygmenimis, kad ES kuriama ir yra laikomas naujos teisės aktus, o taip pat koordinuoja požiūris į harmonizavimo nacionalinių įstatymų, nuostatų ir procedūrų, kurios reikalauja taikyti ES teisės aktais; pabrėžiama, kad reikia skatinti įgyvendinti Sutarties dėl partnerystės, pasirašytą šalimis Baltijos šalyse pagal bendrą pirkimų preparatų ir medicinos gaminius, taip pat кредитованию preparatų ir medicinos gaminius, centralizuotai, o taip pat deklaraciją dėl bendradarbiavimo srityje transplantacijos organų - estija, Latvija ir Lietuva susitarimas dėl skubios pagalbos koordinavimo; tai paaiškinama nustatyti, ar reikia imtis koordinuotą požiūrį skatinant eksporto Baltijos šalių ir pritraukti tiesioginių užsienio investicijų regionas; siūlo Baltijos šalims aktyviau koordinuoti savo mokesčių politiką, taip pat užtikrinti stabilumą ir savo mokesčių sistemas; ragina ir vyriausybės Estijos, Latvijos ir Lietuvos, o taip pat Baltijos ministrų taryba: įvertinti galimybę sukurti kai Taryboje, ministrų Baltijos tarybos koordinavimo politikos bendradarbiavimo Baltijos; priimti koordinavimo priemonių pritraukti tiesioginių užsienio investicijų regionas; pabrėždamas, kad

bendros ir tikslinės investicijos į mokslinius tyrimus, technologijų perdavimą ir inovacijas, kurios bus derinami tarp Baltijos šalių ir sutelkti dėmesį į sritis kompetencijos arba unikalių privalumų plėtrą, leis sukurti nuoseklų ir infrastruktūrą mokslinių tyrimų ir plėtros, kuri gali būti arba tikimasi, kad tikrai bus turėti didelę ekonominę gražą; padės pagerinti priemonės, naudojamos kovoje su mokesčiais, taip pat užtikrinti veiksmingą keitimąsi informacija ir koordinuoti veiklą įvairių teisės saugos institucijų, siekiant plėtoti veiksmingą mechanizmą, kuris bus taikomas europos lygiu".

Į Resolution Government of the Republic of Lithuania Nr. 21 "On the coordination of European union affairs" of 9 January 2004 [2] Lietuvos Respublikos Vyriausybė: "1. Patvirtinti Taisyklės, veiksmų koordinavimo Europos sąjungos (pridedama). 2. Pavesti valstybės institucijoms ir įstaigoms Lietuvos Respublikos nurodyta 4 Priede prie Taisyklių koordinavimo veiksmų Europos sąjungos, patvirtintas šią Rezoliuciją, su paskyrimo į 16 geg 2005 m. jų atstovus dalyvauti susitikimuose valdymo organų agentūrų Europos bendrijų minėta Programa 4 į Taisyklės, patvirtintas šią Rezoliuciją".

Dėl Article 11 "Economic partnership project, Political Coordination and Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the United Mexican States, of the other part - Final Act – Declarations" [3] "1. Šalys koordinavimo atitinkamų priemonių, siekiant išvengti iškraipymų ar konkurencijos apribojimų, kurie gali iš esmės paveikti prekybą tarp Мексикою ir Bendruomene. Šiuo tikslu Jungtinis patarimas sukuria mechanizmus, stiprinti bendradarbiavimą ir koordinavimą tarp jų institucijų, atsakingų atlikti konkurencijos taisyklių. Toks bendradarbiavimas turėtų apimti abipusę teisinę pagalbą, pranešimas, konsultacijos ir keitimąsi informacija, siekiant užtikrinti skaidrumą, susijusios su atitiktis teisės ir konkurencijos politikos.

1. Jungtinis taryba organizuoja reguliariai dialogą siekiant atgaivinti ir pagerinti bendradarbiavimo, numatyto šiame skyriuje, į kuri bus įtraukti, ypač: (b), koordinavimą ir kontrolę vykdant секторальных susitarimus, numatytus šioje Sutartyje, taip pat, kaip nagrinėti galimybes naujų sutarčių tokio tipo.

19 straipsnis. Muitinė. ...2. Toks bendradarbiavimas, visų pirma, yra susijęs taip: (b) kurti naujus mokymo metodus ir koordinavimo veikla, kuri turi būti atliekami pagal tarptautinės organizacijos, kurios specializuojasi šioje srityje;

28 straipsnis. 2. Remdamasi kompetentingos institucijos šioje srityje, toks bendradarbiavimas turėtų būti, visų pirma: (a) plėtoti koordinuotų programų ir priemonių atžvilgiu išvengti piktnaudžiavimo narkotikais ir narkomanų gydymo ir reabilitacijos, įskaitant programos techninės pagalbos. Šios pastangos gali taip pat apimti mokslinių tyrimų ir priemonės, kuriomis siekiama sumažinti narkotikų gamybos per regioninės plėtros srityse, linkę naudoti gamybos neteisėtų kultūrų; (b) kurti koordinuotų tyrimų programas ir projektus, kontroliuoti už narkotikais".

Pagal Baltic Assembly Resolution "CONCERNING THE COORDINATION OF PROCEDURES FOR THE ISSUE OF VISAS AND CONTROL OF BORDER CROSSING POSTS BETWEEN THE BALTIC STATES" [4] "dėl padidėjusio ekonomikos aktyvumo, tarp Baltijos šalių ir likusios Europos Baltijos Asamblėja mano, kad reikia žymiai pagerins vizų išdavimo procedūrų (įskaitant standartizavimo vizų režimo ir mokesčius piliečių, kitų šalių), o taip pat kontroliuoti vietoves, sienų kirtimo ir nuorodas į rezoliuciją, gautą į 4-oji sesija Baltijos Asamblėjos 15 geg 1994 m., apie koordinuoti politiką ir procedūras, sienų kirtimo, Baltijos Asamblėja rekomenduoja Baltijos ministrų Tarybai: 1. Koordinuoti taisyklės, vizų išdavimo Baltijos šalyse, siekiant nustatyti: 3) nuoseklus ir vieningos politikos визовых režimo su kitų pasaulio šalių. 3. Koordinuoti procedūrą ir bendrieji principai kertant sieną piliečių Baltijos šalių, įskaitant ir specialios juostelės piliečių Baltijos visuose pasienio punktuose Baltijos šalyse".

Dažniau analizė lietuvių norminių aktų šioje srityje mums tenka susidurti su situacija, kai niekaip apibrėžti pagrindines taikomos praktikoje formos skleidimo sąveikos (išskyrus, ko gero,

bendro planavimo), nėra procedūrinių (procedūrines) normos, kurios galėtų apibūdinti tvarka įgyvendinti bendrų veiksmų koordinavimo sprendimus kitokio pobūdžio pareigūnai negalite forma skleidimo akta, nėra reikalavimų dėl turinio priežiūros sprendimai, Lietuvos įstatymus į teisėsaugos srityje nėra atsakingas valstybės tarnautojų.

Tačiau yra visos galimybės stiprinti priežiūros teisinio reguliavimo į srityje, įskaitant, per pratęsimą ir esamų koordinavimo normas. Tokio pobūdžio požiūris jokių būdu neprieštarauja pasiekimams nacionalinės teisinės doktrinos Lietuvos ir galėtų būti įgyvendinta net bazėje esamų normų Konstituciją.

Sąrašas naudotų šaltinių:

1. Baltijos Asamblėjos 32 sesijos baigiamasis dokumentas // <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.461032>
2. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. sausio 9 d. nutarimas Nr. 21 "dėl Europos Sąjungos reikalų koordinavimo" // <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.325844>
3. "Europos bendrijos bei jos valstybių narių ir Meksikos Jungtinių Valstijų ekonominės partnerystės, politinio koordinavimo ir bendradarbiavimo susitarimas-Baigiamasis aktas-deklaracijos" // <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.244423>
4. Baltijos Asamblėjos rezoliucija "dėl vizų išdavimo ir sienos perėjimo punktų tarp Baltijos valstybių kontrolės tvarkos derinimo" // <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.265236>

Mokhinur Bakhramova Senior lecturer at Intellectual property law department, PhD in law
Tashkent state university of law, Republic of Uzbekistan

NECESSITY AND IMPORTANCE OF ELECTRONIC DISPUTE RESOLUTION IN INTERNATIONAL LAW

In cyberspace, there are no uniform laws for ODR, which creates challenges regarding the application of substantive and procedural law to the resolution of electronic disputes. To decide on the jurisdiction that applies to online disputes, the effects test¹ and the Zippo sliding scale approach² can be used. In private international law, the place of performance of a contract is an important parameter for determining the substantive law or jurisdiction that will be relevant to the circumstances of the case. Consumer protection law provides stronger consumer protections in Europe and the enforcement of binding legal regulations in *lex situs*, some of the challenges stemming from the lack of uniform cyber laws. Could there ever be an International Court of Justice that resolves disputes of any nature by enacting homogeneous cyber laws regulating the ODR process and procedures? Here, I draw an analogy between ODR and the application of *lex mercatoria* to international trade. It will be beneficial, though homogeneous, to formulate laws on ODR or the basic legal principles of ODR legislation and practice. Major international legislative texts, treaties, conventions and national initiatives can add certainty to ODR law and practices in cyberspace. In fact, this mission is thought to be halfway complete, as several initiatives have been implemented to bring more clarity to ODR. These initiatives include the United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards 1958, the Brussels Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters 1968 and the Rome Convention on the Law Applicable to Contractual Obligations 1980. In 1999, the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) published its guidelines for consumer protection in the context of electronic commerce.³ The guidelines stipulate that the consumer should have access to fair and cost-effective means of resolving disputes and explain the importance of information technology when using ADR systems.⁴

ODR procedures involve the filing of electronic documents in which the parties can use encryption or electronic signatures to protect the integrity of documents and authenticate transactions. Typically, when parties turn to ODR for help, a service provider allows for the appointment of a neutral panel of judges or panelists. Parties generally prefer structured and clear procedures where the authorisation process is simple and well defined. Institutions such as WIPO, SIAC and ICC have positive track records in resolving online disputes through mediation or other alternative methods of dispute resolution.

Cost and time efficiency are typical characteristics of ODR, as opposed to litigation, which is a time-consuming and expensive method of resolving disputes. Brams, S.J. and Taylor, have clearly stated: ‘The difficulty of using traditional dispute resolution methods in low-value cross-border disputes has led to an interest in cheap cases, methods of resolving disputes between

---

¹ State of Maharashtra v Dr. Praful B. Desai (2003) 4SCC 601

² Grid Corporation of Orissa Ltd. v AES Corporation (2002) AIR SC 3435

³ Rustambekov, Islambek, Uzbekistan: The New – and First – International Commercial Arbitration Law (June 22, 2021). ICC Dispute Resolution Bulletin, Issue 2, 2021, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3872373>

⁴ Brams, S.J. and Taylor, A.D. (1996) *Fair division from cake cutting to dispute resolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

jurisdictions'.⁵

When filing a complaint, the applicant seeks compensation or another remedy, and the defendant, if he agrees to participate in the process, provides his detailed response. The process may or may not include an oral hearing via teleconference software or video conference rooms. Sometimes, automated software could be used to resolve a dispute without the need to appoint a third party.

To provide another example, in India, ODR originated from alternative dispute resolution (ADR) processes in which family disputes were resolved by srenis (businessmen doing the same business) and parishads (a group of men with legal knowledge). In other jurisdictions, ODR was also based on ADR practices, adding technologies to the ADR process to make it more efficient and convenient for the parties. In India, the use of ADR techniques is explicitly encouraged in the Nyaya Panchayat, Lok Adalat, Arbitration and Conciliation Act 1996, based on the UNCITRAL Model Law on Arbitration, providing statutory arbitration among other initiatives. The Indian legal framework supports ODR, including Section 89 of the 1908 Civil Procedure Code, which promotes the use of alternative dispute resolution between parties. Likewise, Rule 1A of Bylaw X empowers the court to direct the litigants to select any ADR method to resolve disputes. In addition, the Information Technology Act 2000 legally recognises the use of electronic signatures and electronic records. Recently, in the State of Maharashtra v Dr Praful B. Desai,⁶ the Indian Supreme Court ruled that video conferencing is an acceptable method of recording witness statements. In the case of Grid Corporation of Orissa Ltd v AES Corporation,⁷ the Supreme Court ruled: 'When effective consultation can be achieved through electronic media and remote conferencing, there is no need for two people who need to act in consultation with each other to necessarily sit together in one place unless required by law or by the basic agreement between the parties'.⁸

Another definition of international jurisdiction is analysed by Fedotov. In his opinion, the country in which the Internet server is located depends on the criterion of jurisdiction. The author believes that every server that is materially located in a particular state and on the territory of that state is subject to its laws.⁹

Conflicting rules regarding 'law of location', 'law of structured place' and 'law of damaged place', which are usually used to define rights in private international law, have different meanings when applied to legal disputes arising on the Internet in accordance with the criterion 'server location'.¹⁰ Server location is the location of the physical communications system (hardware and software), and the physical location of the server hosting the information (website) cannot be considered as a criterion for this type of dispute. The location of the equipment qualifies as the location of the server if the tools and software installed on it belong to a specific person and are used to perform activities that are critical to legal disputes that arise on the Internet.¹¹

In the Netherlands, the e-commerce platform is a joint initiative of the business community and the Dutch Ministry of Economy, which developed a Code of Conduct for Electronic Commerce.¹²

In Singapore, e-ADR has been launched and is jointly administered and controlled by the lower courts of Singapore, the Ministry of Law, the Singapore Mediation Centre, the Singapore

⁵ Brams, S.J. and Taylor, A.D. 1996, Fair division from cake cutting to dispute dispute, Cambridge university press, Cambridge, U.K.

⁶ Maharashtra v Dr Praful B. Desai (2003) 4SCC 601

⁷ Grid Corporation of Orissa Ltd v AES Corporation 2002 AIR SC 3435

⁸ Rustambekov I. (2020). Some Aspects of Development of Private International Law in the CIS Countries. *Lexonomica*, 12(1), 27-50. <https://doi.org/10.18690/lexonomica.12.1.27-50.2020>

⁹ Fedotov, M.A. (2002) 'Legal protection of works in cyberspace'. *Electronic libraries*, 5(4), p. 54. http://www.evarussia.ru/upload/doklad/doklad_330.doc

¹⁰ Leanovich, E.B. 'Problems of legal regulation of Internet relations with a foreign element'. Electronic resource: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=385Itemid=51

¹¹ Rustambekov, I.R. (2017) 'Regulation of civil law relations on the Internet'. Doctoral dissertation, p. 236.

¹² Bakhramova M. RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL COURTS AND INTERNATIONAL ARBITRATION IN UZBEKISTAN, 2020.

International Arbitration Court Centre, the Trade Development Council and the International Economic Development Council to resolve commercial disputes. Electronic courts in India also seek to promote ODR, judicial review and judicial ODR using online resources, and the CBI (Central Bureau of Investigation) is in the process of establishing electronic courts.¹³

An analysis of the issue of digital arbitration and its jurisdiction in electronic dispute resolution showed that digital arbitration can be considered on the basis of artificial intelligence and become an effective mechanism for resolving disputes arising primarily on the Internet and with regard to smart contracts. Additionally, a proposal on digital arbitration jurisdiction has been developed to introduce special conflict-of-law rules on the subordination of the relevant domain to the law of the place of registration. It was also concluded that the introduction of digital arbitration by existing arbitration centers and their subordination to their jurisdiction is an ideal situation, and the formalization of decisions by the arbitration center will facilitate its implementation.

References:

1. Rustambekov, Islambek, Uzbekistan: The New – and First – International Commercial Arbitration Law (June 22, 2021). ICC Dispute Resolution Bulletin, Issue 2, 2021, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3872373>
2. Brams, S.J. and Taylor, A.D. (1996) *Fair division from cake cutting to dispute resolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Thiessen, E.M. and McMahan, J.P. (2000) 'Beyond win-win in cyberspace'. *Ohio State Journal on Dispute Resolution*, 15, 643
4. Rustambekov I. (2020). Some Aspects of Development of Private International Law in the CIS Countries. *LeXonomica*, 12(1), 27-50. <https://doi.org/10.18690/lexonomica.12.1.27-50.2020>
5. Stranieri, A., Zeleznikow, J., Gawler, M. and Lewis, B. (1999) 'A hybrid-neutral approach to automation of legal reasoning in the discretionary domain of family law in Australia'. *Artificial intelligence and law*, 7(2-3).
6. Goffman, E. 1967. *Interaction ritual*. Garden City, NY: Doubleday.
7. Thomas Schultz, Does Online Dispute Dispute Need Governmental Intervention? The Case for Architectures of Control and Trust, *NORTH CAROLINA JOURNAL OF LAW & TECHNOLOGY VOLUME 6, ISSUE 1: FALL 2004*.
8. Bakhranova M. *RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL COURTS AND INTERNATIONAL ARBITRATION IN UZBEKISTAN*, 2020.
9. Drake, B.H. and Moberg, D.J. (1986) 'Communicating influence attempts in dyads: Linguistic sedatives and palliatives'. *Academy of Management Review*.

---

¹³Goffman, E. (1967) *Interaction ritual*. Garden City, NY: Doubleday.

Azizova Shalola Sobir qizi

*Davlat xizmatlari agentligi Toshkent shahar boshqarmasi xodimi,
O'zbekiston Respublikasi*

XIZMAT VAZIFASINI BAJARAYOTGAN TIBBIYOT XODIMLARIGA QARSHILIK KO'RSATISH JINOYATINING OBYEKTIV BELGILARI

Annotatsiya: Ushbu disertatsiya ishida xizmat vazifasini bajarayotgan tibbiyot xodimlariga nisbatan qarshilik ko'rsatganlik uchun javobgarlikning umumiy tavsifi va yuridik tahlili o'rganilgan. Unda xizmat vazifasini bajarayotgan shaxsga nisbatan qarshilik ko'rsatish tushunchasi, ushbu huquqbuzarlik hamda jinoyat uchun javobgarlik belgilanishining ijtimoiy zarurati, ma'muriy hamda jinoiy tarkibiy elementlari, normada belgilangan qoidalarni buzganlik uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlar, statistika va tahlillar asosida taklif va ilmiy tavsiyalar bayon qilingan.

Amaldagi jinoyat kodeksining 219-moddasiga ko'ra qarshilik ko'rsatish, ya'ni xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga faol qarshilik ko'rsatish — bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz oltmish soatgacha majburiy jamoat ishlari yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yilgacha ozodlikni cheklash yoki bir yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan shaxslarni qanday shaklda bo'lmasin o'zining xizmat vazifasini bajarish yoki fuqaroviy burchini bajarishdan voz kechishga, shuningdek qonunga xilof harakatlar sodir etishga majbur qilish — uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki ikki yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoki besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat sifatida e'tirof etish uchun ushbu qilmishda jinoyat tarkibi to'liq bo'lishi kerak. Jinoyat tarkibi elementlari bular: subyekt, subyektiv tomon, obyekt, obyektiv tomon. Quyida Jinoyat kodeksi 219-moddasining obyekt va obyektiv tomonini tahlil qilamiz.

Jinoyatning **bevosita obyekt**i jamiyat va davlat manfaatlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, jamoat birlashmalarining bir me'yorda faoliyat yuritishi, hokimiyat vakili yoki o'zining fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsiy daxlsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi¹. Ushbu jinoyatning **obyekt**i bu boshqaruvni tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi.

Jinoyatning obyektiv tomoni deb sodir qilingan ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi tomoni xususiyatlarini ifodalovchi qonun tomonidan o'rnatilgan belgilar majmuiga aytiladi². Ya'ni jinoyat sodir qilishning usul va yo'llarini nazarda tutuvchi belgilar yig'indisi tushuniladi. Odatda ushbu belgilar JK Maxsus qism moddalari dispozitsiyasida ko'rsatilgan bo'ladi. Obyektiv tomon - JK Maxsus qism har bir moddasining dispozitsiyasida jinoyat tarkibining zaruriy belgisi sifatida ko'rsatiladi.

Jinoyat kodeksining 219-moddasining **obyektiv tomoni** jinoyat xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga faol qarshilik ko'rsatish hisoblanadi. Qarshilik ko'rsatish faol yoki passiv shakllarda

¹ Rustamboyev M.H. Jinoyat huquqi. Maxsus qism. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2007. 122-b.

² Rustambayev M. H. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi kursi. I tom: Jinoyat to'g'risida ta'limot. – T. : Ilmziyo, 2011. – 211- b.

bo‘lishi mumkin. Qonun mazmuniga ko‘ra, faqatgina faol qarshilik ko‘rsatish jinoiy javobgarlikka tortishga sabab bo‘ladi.

Ushbu jinoyat obyektiv tomondan faol qarshilik ko‘rsatish, jismoniy zo‘rlik ishlatish yoki shunday zo‘rlikni qo‘llash bilan tahdid qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. *Jismoniy qarshilik ko‘rsatish shaklida amalga oshiriladigan faol qarshilik ko‘rsatish* – o‘zining xizmat yoki fuqarolik majburiyatlarini bajarayotgan shaxslarning badaniga qasddan shikast etkazish, urish, do‘pposlash, bog‘lash, qamab qo‘yish yoki ularning erkinligini boshqacha usulda cheklab qo‘yish.

Mazkur moddaning sharhlanayotgan qismidagi jinoyat obyektiv tomondan birinchi qismda nazarda tutilgan qilmishdan bir qator o‘ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi. Agar *moddaning 1-qismiga* ko‘ra, javobgarlik xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga faol qarshilik ko‘rsatish uchun belgilansa, *2-qismida* esa mazkur shaxslarni qanday shaklda bo‘lmasin, o‘zining xizmat vazifasini bajarish yoki fuqaroviy burchini bajarishdan voz kechishga, shuningdek, qonunga xilof harakatlar sodir etishga majbur qilgan shaxs javobgarlikka tortiladi.

Hokimiyat vakiliga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga qarshilik ko‘rsatganlik jinoyatining obyektiv tomoni quyidagi ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin:

1. Majburlash;
2. Jismoniy zo‘rlik ishlatib majburlash;
3. Ruhiy majburlash

Majburlash – bu hokimiyat vakili yoki fuqarolik burchini bajarayotgan shaxsga nisbatan ularni o‘z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortish yoki majburlovchi shaxs foydasiga noqonuniy harakatlar sodir etishga erishish maqsadida jismoniy yoki ruhiy ta‘sir etish. Qarshilik ko‘rsatishda qo‘llaniladigan jismoniy majburlashdan farqli ravishda majburlash vaqtida qo‘llaniladigan kuch ishlatish boshqa maqsadni ko‘zlaydi³.

Jismoniy zo‘rlik ishlatib majburlash deganda, jismoniy azob beradigan hamda jabrlanuvchining irodasiga xilof ravishda uning jismoniy erkinligini cheklaydigan harakatlar sodir etish, shuningdek, urish, do‘pposlash va boshqa harakatlar orqali shaxs badaniga o‘rtacha og‘irlikdagi shikast etkazish tushuniladi.

Ruhiy majburlash deganda, aybdor tomonidan so‘z yoki o‘zining niyatini boshqacha shaklda ifodalash orqali hokimiyat vakili yoki o‘zining fuqarolik burchini bajarayotgan shaxsga ma‘naviy zarar etkazish, uning qonuniy huquq va manfaatlariga zarar etkazish tushuniladi. Agar hokimiyat vakili yoki o‘zining fuqarolik burchini bajarayotgan shaxsga nisbatan kuch ishlatish natijasida ularga og‘ir tan jarohati etkazilsa, aybdorning harakatlari jinoyatlar jami bilan kvalifikatsiyalanishi lozim. Zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitish majburlash tushunchasi doirasiga kirganligi sababli aybdorning qilmishi JK 112-moddasi bo‘yicha qo‘shimcha kvalifikatsiya qilinmasligi lozim.

Majburlashning maqsadi xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxslar tomonidan majburlovchi foydasiga noqonuniy harakatlar sodir etilishiga erishish maqsadida ularga ta‘sir o‘tkazish hisoblanadi.

Xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxslarning majburlovchi foydasiga noqonuniy harakatlar sodir etishlari va bevosita qonuniy vakolati doirasiga kiruvchi majburiyatlarni bajarmasligi hokimiyat vakilining xizmat vazifasini bajarish yoki shaxsning fuqaroviy burchini bajarishdan voz kechishi hisoblanadi.

Hokimiyat vakili va shaxsga nisbatan kuch ishlatish bilan mazkur shaxslar tomonidan o‘zining xizmat vazifalarini bajarish o‘rtasida *sababiy bog‘liqlanishning* mavjudligi JK 219-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan qilmish *obyektiv tomonining zaruriy* belgisi hisoblanadi.

Xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxslarni qanday shaklda bo‘lmasin o‘zining xizmat vazifasini bajarish

³ Rustamboyev M.X. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism. – T.: Adolat, 2016. – 300-b.

yoki fuqaroviy burchini bajarishdan voz kechishga, shuningdek, qonunga xilof harakatlar sodir etishga majbur qilishga yo‘naltirilgan majburlov harakatlari sodir etilgan vaqtdan boshlab, oqibat kelib chiqishidan qat’i nazar, *jinoyat tugallangan hisoblanadi*.

Agar qarshilik ko‘rsatish jarayonida jabrlanuvchiga o‘rtacha og‘irlikdagi yoki og‘ir tan jarohati etkazilgan bo‘lsa, aybdorning qilmishini jinoyatlar majmui bo‘yicha JK 219-moddasi 1-qismi va JK 105-moddasi (qasddan badanga o‘rtacha darajadagi tan jarohati yetkazish) yoki 104-moddasi (qasddan badanga o‘g‘ir shikast etkazish) bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitish deganda, aybdorning o‘zining xizmat yoki fuqarolik burchini bajarayotgan shaxsga nisbatan real jismoniy majburlov o‘tkazish niyatini bildiruvchi so‘zlari va harakatlari tushuniladi.

Agar aybdor o‘ldirish yoki kuch ishlatish bilan qo‘rqitayotgan bo‘lsa, uning harakatlarini jinoyatlar jami bo‘yicha Jinoyat kodeksining 112-moddasi (o‘ldirish va zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitish) va 219-moddasi 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilish lozim.

219-modda mazmuni bo‘yicha hokimiyat vakillari qatoriga ijro etilishi majburiy bo‘lgan qonuniy ko‘rsatmalar berish huquqi berilgan mas‘ul mansabdor shaxslar kiritiladi. Bular huquqni muhofaza qiluvchi, nazorat qiluvchi organlar xodimlari: prokurorlar, ichki ishlar xodimlari, DXX, soliq xizmati xodimlari va hokazo, shuningdek, qonunga asosan, huquq-tartibotni qo‘riqlash bo‘yicha asosiy yoki qo‘shimcha vazifalarni amalga oshiruvchi shaxslardan iborat. Bu sababga ko‘ra qarshilik ko‘rsatish, agar tibbiyot xodimlari o‘z xizmat vazifasini bajarayotgan bo‘lsa, sharhlanayotgan jinoyat tarkibini tashkil etmaydi.

Biroq JK 219-moddasi hokimiyat vakili yoki fuqarolik burchisi bajarayotgan shaxsga qarshilik ko‘rsatganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo‘lib, JKning “Atamalarning huquqiy ma‘nosi” deb nomlangan sakkizinchi bo‘limida tibbiyot xodimlari “hokimiyat vakili” hisoblanishi belgilanmagan. Fuqarolik burch tushunchasiga O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2004 yil 24 sentyabrdagi 13-sonli “Qasddan odam o‘ldirishga oid ishlar bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida”gi qarorida berilgan bo‘lib, unga binoan fuqarolik burchini bajarish deganda – fuqaro tomonidan uning zimmasiga qonun bilan maxsus yuklatilgan majburiyatlarning amalga oshirilishi, shuningdek, boshqa ijtimoiy foydali harakatlar sodir etilishi (huquqbuzarlikning oldini olganligi, sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyat to‘g‘risida yoxud qidirilayotgan shaxs turgan joy haqida hokimiyat organlariga xabar berganligi, guvoh yoki jabrlanuvchi sifatida shaxsning jinoyat sodir etganligini fosh etuvchi ko‘rsatuvlar berganligi va h.k.) tushuniladi. Bunda ham tibbiyot xodimlarining xizmat vazifasi fuqarolik burch sifatida baholanishi mumkin emas.

Hokimiyat vakillari funksiyalarini bajarayotgan huquqni muhofaza qiluvchi organlar, jazoni ijro etish muassasalari xodimlariga qarshilik ko‘rsatish bilan bog‘liq qilmish tegishli belgilar bo‘lgan hollarda JK 220-moddasi (Ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlar) yoki 221-moddasi (Jazoni ijro etish muassasasi ma‘muriyatining qonuniy talablariga bo‘ysunmaslik) bo‘yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Shu sababli tibbiyot xodimlariga nisbatan xizmat vazifasini bajarishi munosabati qarshilik ko‘rsatganlik uchun alohida jinoiy javobgarlik belgilanishi lozim. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, *hokimiyat vakili yoki fuqarolik burchini bajarayotgan shaxs faoliyatining qonuniyligi va haqqoniyligi sharhlanayotgan jinoyat obyektiv tomonining zaruriy belgisi* hisoblanadi. Demak, bundan tushunishimiz mumkinki, hokimiyat vakili va fuqaro qonuniy harakat qilayotgan bo‘lishi lozim, aks holda ularga nisbatan qilingan qarshilik ushbu jinoyat tarkibini bermaydi. Agarda ular quyidagi faoliyatlardan biri bilan shug‘ullanayotgan bo‘lsalar, ularning faoliyati qonuniy sanaladi.

1. *Jamoat tartibini qo‘riqlash bo‘yicha faoliyat* – nomuayyan shaxslar doirasi manfaatlariga taalluqli huquqbuzarliklar (shu jumladan jinoyatlar)ning oldini olish va ularga qarshi kurashishga (ko‘chada, maydonlarda, bog‘larda, transport magistrallarida, vokzallarda, aeroportlarda va boshqa joylarda jamoat huquq-tartibotini ta‘minlashga, pasport tizimi bo‘yicha belgilangan qoidalarga rioya etilishini nazorat qilishga, huquqbuzarliklar sodir etilishiga ko‘maklashuvchi

vaziyatlarni aniqlash va hokazolarga) qaratilgan qonuniy faoliyat.

2. *Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyat* – nomuayyan shaxslar doirasi hayotiy muhim manfaatlarining turli tahdidlardan zaruriy himoyalanganlik darajasini saqlab turishga (nochor yoki boshqacha holatda qolgan, hayoti yoki sog'lig'i xavf ostida qolganlarga yordam ko'rsatishga, yo'l harakati xavfsizligi qoidalariga rioya etilishini nazorat qilishga, o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar bilan muomala qilish qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish va hokazolarga) yo'naltirilgan qonuniy faoliyat.

Haqqoniylik deganda, huquq subyekti faoliyati yoki faoliyat natijalarining ijtimoiy hayot hodisalariga mos bo'lishi tushuniladi. Haqqoniylik nafaqat huquq subyektlarining yurish-turishida, balki huquqni qo'llash hujjatlarida ham ifodalanadi. Haqqoniylik huquq ko'rsatmalaridan biror-bir tarzda chekinmaslikni nazarda tutadi. Uning aksi huquqqa xiloflik hisoblanadi.

Jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun quyidagilarni aniqlash lozim:

❖ *birinchidan*, qarshilik ko'rsatish xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga yo'naltirilganligini;

❖ *ikkinchidan*, qarshilik ko'rsatish xizmat vazifasi yoki fuqarolik burchini ijro etish vaqtida sodir etilganligini aniqlash.

Mazkur holatlar aniqlangandan keyingina aybdorning qilmishi JK 219-moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi. Qonunga xilof harakatlarni amalga oshirayotgan hokimiyat vakili yoki shaxsga qarshilik ko'rsatish jinoyat deb topilmaydi.

Hokimiyat vakillari va fuqarolarning aynan qonuniy harakatlari jinoyat-huquqiy jihatdan himoyalangani. Jinoyat xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxsga faol qarshilik ko'rsatish boshlangan vaqtdan boshlab, oqibat kelib chiqishidan qat'i nazar, tugallangan hisoblanadi. Bunda qarshilik ko'rsatish natijasida xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakilining qonuniy faoliyatiga yoki fuqaroviy burchini bajarayotgan shaxs hayoti yoki sog'lig'iga shikast yetkazilgan yoki boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar kelib chiqqan hollarda, aybdorning qilmishi jinoyatlar majmui sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Т.: Ўзбекистон, 2017. –102 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ – Т.: «Ўзбекистон», 2016. –56 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. <https://www.lex.uz/docs/20596>

Бондарева Аліна Миколаївна

здобувач вищої освіти

Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

АГЕНТСТВО З ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

В Україні інститут посередництва в трудовому наймі з'явився ще на початку XIX ст. і до кінця цього століття став функціонувати як державна система захисту від безробіття. Разом з тим, на рівні держави вітчизняні біржі праці отримали підтримку лише в 1917 р з прийняттям відповідного закону.

Найбільш значний розвиток системи органів працевлаштування в світі припадає на 70-ті роки XX століття, коли була прийнята Всесвітня програма зайнятості МОП. Цей період характеризується не тільки виникненням численних служб зайнятості, а й законодавчим закріпленням за цими службами статусу посередництва між попитом і пропозицією робочої сили.

Названі процеси знайшли яскраве відображення в актах Міжнародної організації праці, яким відводиться значна роль у виробленні стандартів правового регулювання трудових відносин. В умови активізації міграційних потоків ратифікація конвенцій МОП, які зачіпають статус органів посередництва, дозволяє уніфікувати процедуру пошуку підходящої роботи для різних категорій мігрантів, полегшить проблему підбору персоналу для роботодавців.

Згідно з позицією МОП, діяльність державних і приватних служб зайнятості щодо працівників-мігрантів повинна сприяти «повній, продуктивній і вільно обраній зайнятості». Зазначене означає, по-перше, наявність роботи для всіх, хто шукає роботу і готовий приступити до неї; по-друге, така робота повинна бути якомога більш продуктивною, тобто в повній мірі використовувати здібності та навички працівника; і, по-третє, повинна існувати свобода вибору зайнятості, що виключає дискримінацію трудящого за расовими, статевим, релігійних, політичних, національних, соціальних та іншими ознаками, що дозволяє кожному працівникові отримати професійну підготовку. [1, с. 55]

На сьогодні, органами посередництва в сфері праці в Україні є державні (некомерційні) і приватні (комерційні) структури. Такі структури виступають посередником на ринку праці, та надають послуги роботодавцям з пошуку і підбору персоналу та / або надає послуги претендентам з пошуку роботи та працевлаштування, а також інші супутні послуги. Такі послуги надаються як громадянам України, так і мігрантам.

Посередництво в сфері працевлаштування в Україні може приймати різні форми: його здійснюють державні та муніципальні органи; приватні агентства різного профілю; профспілкові та благодійні служби зайнятості; структури, створені роботодавцем; змішані організації. Діяльність названих суб'єктів може носити комерційний і некомерційний характер.

Для порівняння, слід дослідити також питання правового регулювання та діяльності агенств з працевлаштування в Європейському Союзі.

Згідно ст. 145 Договору про функціонування ЄС держави-члени і Союз розробляють скоординовану стратегію підтримки зайнятості і сприяють формуванню кваліфікованої робочої сили. Держави-члени вносять вклад за допомогою своєї політики зайнятості, методи здійснення якої повинні відповідати головним орієнтирам соціально-економічної політики держав-членів і Союзу.

Реалізації поставлених цілей і завдань сприяють європейські служби зайнятості - Європейський портал трудової мобільності і Європейська служба допомоги у працевлаштуванні.

Вони являють собою мережі співпраці між Європейською комісією та державними службами зайнятості держав-членів Європейської економічної зони (в цю зону входять держави-члени ЄС, а також Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн і Швейцарія).

Для порівняння, слід досліджувати правове регулювання та діяльність агенств з працевлаштування в Європейському Союзі. [2, с. 94-95]

В іншій країні - в Японії, посередницька діяльність приватних агентств жорстко регламентується. У переліку професій і занять, для представників яких робочі місця можуть підбиратися приватними компаніями, які отримали ліцензію від міністерства праці, є лише 30 позицій. Це стосується професій, пов'язаних з мистецтвом, доглядом за дітьми та хворими людьми, веденням домашнього господарства тощо. З 1986 року дозволена лізингова діяльність приватних компаній, що розповсюджується на працівників так званих непрестижних професій. На сьогодні в Японії лізингові компанії розподіляють на робочі місця щорічно 380 тис. осіб (близько 1% всієї робочої сили країни). Приблизно 50% японських санітарів, доглядальниць, нянь, домробітниць працевлаштовуються саме через приватні служби зайнятості. [4, с. 99]

Окремі країни (наприклад, Австралія) стимулюють роботу приватних служб з працевлаштування найменш конкурентоспроможних груп населення: безробітних з тривалим стажем, молоді 16-17 років та ін. За їх працевлаштування приватні агентства можуть отримувати премії з державного фонду сприяння зайнятості. [3, с. 122]

Таким чином, слід зробити висновок, що створення в Україні гнучкого і цивілізованого ринку праці з належним рівнем соціальних гарантій і трудової захисту працівників - першочергове завдання для нашої держави. При цьому, вкрай корисно буде врахувати зарубіжний досвід регулювання даного питання.

Список використаних джерел:

1. Горіна Е.Е. Становлення державної системи захисту від безробіття: витоки // Державна влада і місцеве самоврядування. - 2013. - No 8. - С. 9.
2. Трудове право: Підручник для прикладного бакалаврату / під ред. В.Л. Гейхман. - М.: Юрайт, 2015 - 448 с.
3. Кисельов І.Я. Трудове право зарубіжних країн: міжнародні норми праці. К., 2005 - 364 с.
4. Матрусова Т.Н. Відкритий ринок праці і політика зайнятості в Японії // Праця за кордоном. - 2003. - No 3.

Абдуллаева Мафтуна Мурот қизи
Тошкент давлат юридик университети тадқиқотчиси,
Ўзбекистон Республикаси

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ШИКОЯТ ИНСТИТУТИ – ИНСОН ҲУҚУҚ ВА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ САМАРАЛИ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Аннотация: Мазкур мақолада конституциявий шикоят институти инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг асосий воситаси сифатида таҳлил қилинган. Муаллиф ушбу институтнинг муҳим хусусиятларини миллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг конституциявий шикоятнинг моҳияти, унинг турлари ва асосий хусусиятлари ҳақидаги нуқтаи назарини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқади. Шунингдек, конституциявий шикоятнинг миллий қонунчиликка тўлиқ жорий этиши масалалари таҳлил қилинган.

Конституциявий шикоят институти инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда долзарб аҳамиятга эга бўлиб, бир қатор ривожланган давлатларнинг қонунчилик амалиётида мазкур институт самарали қўллаб келинмоқда. Европа Кенгаши ҳузуридаги ҳуқуқ орқали демократия учун Европа комиссияси (Венеция комиссияси)нинг 2011 йил 27 январдаги конституциявий одил судловга эришиш масалалари юзасидан халқаро тажрибани умумлаштирувчи маърузасида мавҳум ва аниқ конституциявий назорат бўйича шикоятлар таснифланди. Мавҳум назоратда низолашилаётган ҳужжатни қўллаш фактини исботлашни зарурати йўқ, аниқ назоратда эса кўрсатилган фактни исботлаш зарур¹. Аниқ конституциявий назоратда низо предмети фақат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бўлган қисман шикоят ҳамда низо предмети норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳамда ҳуқуқни қўллаш ҳужжатлари бўлиши мумкин бўлган тўлиқ шикоят сингари турларга бўлинади.

Конституциявий шикоят турлари: *Actio popularis*. Рим ҳуқуқида *Actio popularis* сифатида шахснинг жамият манфаатлари учун ҳаракатлари тушунилган. Кельзен бу турдаги конституциявий шикоятни ҳар бир шахснинг Конституциявий судга мурожаат қилиш ҳуқуқи нуқтаи назаридан конституциявий назоратнинг асосий қафолати сифатида қайд этади ҳамда муқаррар суиистеъмолликлар туфайли *actio popularis*ни самарали ечим сифатида кўрсатмайди². *Quasi actio popularis* (қонуний манфаатни исботлаш зарурияти). *Quasi actio popularis* институти мавҳум *actio popularis* ва норматив конституциявий шикоятнинг оралиқ шаклидир. *quasi actio popularis* даъвосини тақдим этишда умумий нормаларни қўллашда арзчининг қонуний манфаатларини исботлаш талаб этилади. Норматив конституциявий шикоятдан асосий фарқи арз қилувига зарар етган бўлиши шарт эмас.

Норматив конституциявий шикоят. Бу турдаги индивидуал конституциявий шикоятда ҳар бир шахс ўзининг субъектив ҳуқуқлари норматив ҳужжат асосида қабул қилинган индивидуал ҳужжат натижасида бузилиши устидан шикоят бериши мумкин. Норматив конституциявий шикоят қуйидаги турларга бўлинади:

¹ Study on individual access to constitutional justice, dated November 27, 2011, No. 538/2009 // URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspxpdffile=CDL-AD\(2010\)039rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspxpdffile=CDL-AD(2010)039rev-e) (дата обращения: 9 января 2018 г.).

² Achour R. Ben. “Le contrôle de la constitutionnalité des lois: quelle procédure?”, Actes du colloque international «L’effectivité des droits fondamentaux dans les pays de la communauté francophone», Port-Louis (Île Maurice), 29—30 septembre, 1er octobre 1993. P. 401 // URL: <http://www.bibliotheque.refer.org/livre59/15905.pdf>.

– тўлиқ – бу каби ҳолатда ҳар бир шахс конституциявий судга ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжатнинг конституциявийлигини аниқлаш масаласи бўйича ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг барча имкониятларидан фойдаланиб бўлганидан сўнг мурожаат қилиши мумкин;

– қисман мазкур турдаги шикоятнинг ўзига хос хусусияти конституциявий шикоятнинг объектлари доираси чекланганлигидандир. Бу асосан судлар томонидан қўлланилган муайян қонуннинг конституциявийлиги масаласи Конституциявий судда низолашилади. Бу институт Польша, Россия Федерацияси, Латвия, Армения ва бошқа бир қатор давлатлар амалиётида кенг қўлланилади.

Конституциявий шикоят институтини амалиётда жорий этиш бўйича хорижий мамлакатларнинг тажрибаси муҳим аҳамиятга эга. Россияда қисман конституциявий шикоят модели амал қилади, яъни ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат эмас балки муайян ишда қўлланилган қонун шикоят объекти бўлиши мумкин. Қайд этиш жоизки, РФда фуқароларнинг қонунларнинг конституциявийлигини текшириш бўйича мурожаатлари кенг йўлга қўйилган бўлиб, ҳар йили қарийб 15-20 минг конституциявий шикоятлар келиб тушади³.

Германияда конституциявий шикоят предмети жуда кенг бўлиб, давлат ҳокимиятининг ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжати, қонунлар, бошқа ҳужжатлар, ҳуқуқни қўлловчи маъмурий ҳужжатлар ва суд қарорлари шулар жумласидандир. Конституциявий шикоят субъектлари жисмоний ва юридик шахслар, жамоалар ва жамоат бирлашмалари ва қонунга белгиланган шахслар доираси бўлиши мумкин. Конституциявий шикоят ўз ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишнинг барча имкониятларидан фойдаланиб бўлганидан сўнг мурожаат қилиши мумкин. Германияда мурожаатларнинг 95% ини конституциявий шикоятлар ташкил этади, сўнгги йилларда ҳар бир сенатга 2 мингдан 2,5 минггача шикоятлар тақдим этилган⁴. МДХ мамлакатлари тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, Озарбайжон, Қирғизистон, Тожикистон Республикалари қонунчилигида конституциявий шикоят институти жорий этилган.

Ҳуқуматнинг қонунчилик ваколатлари турли вариант ва ўзига хос моделларга эга. Давлат ҳокимиятида тизимида ҳар бир ҳокимият тармоғининг қонунчилик ваколатлари давлат бошқаруви шаклига боғлиқ⁵. Озарбайжон Республикаси Конституциясининг 130-моддаси V қисмига мувофиқ ҳар бир шахс қонунда белгиланган тартибда ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи қонунчилик ва ижро ҳокимияти органлари норматив ҳужжатлари, суд ва муниципалитларнинг ҳужжатларини юқори юридик кучга эга қонун ҳужжатларига мувофиқлик масаласи юзасидан Озарбайжон Республикаси Конституциявий судига шикоят қилишлари мумкин⁶. Қирғизистон Республикасида ҳам тўлиқ конституциявий шикоят институти жорий этилган. Қирғизистон Республикаси Конституцияси⁷нинг 97-моддаси 7 қисми ҳамда Қирғизистон Республикасининг “Қирғизистон Республикасининг Олий судининг конституциявий палатаси тўғрисида⁸”ги конституциявий қонунининг 4-20-моддаларига мувофиқ конституциявий шикоятнинг *actio popularis* модели жорий этилган

³ Обращения в Конституционный Суд РФ // URL: <http://www.ksrf.ru/ru/Petition/Pages/NewReference.aspx>. (дата обращения: 9 января 2018 г.)

⁴ Benda, Klein. *Verfassungsprozessrecht*. C. F. Müller Verlag Heidelberg, 2004. S. 147.

⁵ Турдиев Х. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПАРЛАМЕНТА И ПРАВИТЕЛЬСТВА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ // *Review of law sciences*. – 2020. – №. 3.

⁶ Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995г // Справочно-правовая система «Законодательство стран СНГ»: [Электронный ресурс / СоюзПравоИнформ, 2003-2014].

⁷ Конституция Кыргызской Республики от 27.06.2010г. // Справочно-правовая система “Законодательство стран СНГ”: [Электронный ресурс / СоюзПравоИнформ, 2003-2014] – Дата доступа: 03.12.2018.

⁸ Конституционный Закон Кыргызской Республики от 13.06.2011г. № 37 “О Конституционной палате Верховного Суда Кыргызской Республики” // Справочно-правовая система «Законодательство стран СНГ»: [Электронный ресурс / СоюзПравоИнформ, 2003-2014] – Дата доступа: 03.12.2018.

бўлиб, ҳар бир шахс агар уларнинг конституция билан эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлари қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат билан бузилган деб ҳисобласалар низолашишга ҳақлидирлар.

Тожикистонда конституциявий шикоят асослари Тожикистон Республикаси Конституциясида⁹ ва “Тожикистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”¹⁰ги конституциявий қонунларида белгиланган. Қайд этилган ҳужжатларда қисман конституциявий шикояти мустаҳкамланган бўлиб, Қонуннинг 34-моддасига мувофиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан ташқари, Тожикистон Республикасининг Олий суди ва Тожикистон Республикасининг Олий ҳўжалик судининг тушунтиришлари ҳам шикоят предметига қиради. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, конституциявий шикоят институтини тўлиқ татбиқ этмасдан конституция ва қонун устунлигини тизимли таъминлаш мумкин эмас. Европа Кенгашининг Венеция комиссияси “модомики давлат ҳокимиятининг ҳар қандай ҳужжати устидан шикоят қилиш мумкин экан, тўлиқ конституциявий шикоят шубҳасиз, конституциявий одил судловга кенг камровли индивидуал мурожаат қилиш имконини бериши”да деб баҳолайди¹¹.

Шу боис Ўзбекистонда тўлиқ конституциявий шикоят институтининг жорий этилиши самарали конституциявий судловга эришишга хизмат қилади. Ўзбекистонда Германиянинг мазкур институтига оид айрим илғор тажрибасини жорий этиш қонунчилигимизни янада такомиллаштиришда аҳамиятлидир. Фикримизча, бу борада дастлаб “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Қонунда *конституциявий судлов, конституциявий иш юритуви, конституциявий шикоят, Конституциявий судга масала киритиш ҳуқуқи* билан боғлиқ асосий тушунчаларни акс эттириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Шунингдек, мазкур қонунда конституциявий шикоят (муайян ишда қўлланилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг конституциявийлигини аниқлаш бўйича фуқаролар ва юридик шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисидаги шикоят) бўйича алоҳида боб киритиш, ҳамда мазкур бобда Конституциявий судга конституциявий шикоят билан мурожаат қилишнинг умумий қоидалари конституциявий шикоят ишларини кўриб чиқиш асослари ҳамда тартиб-таомилини акс эттириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Конституциявий шикоят институти бўйича хорижий тажрибани ўрганиш ва Ўзбекистон қонунчилигида мазкур институтни жорий этиш, биринчидан, мамлакатда конституция ва қонун устунлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди, иккинчидан, ҳуқуқий низоларнинг мамлакат ички тизимида ҳал қилиш имконини беради.

⁹ Конституция Республики Таджикистан от 06.11.1994г. // Справочно-правовая система “Законодательство стран СНГ”: [Электронный ресурс / СоюзПравоИнформ, 2003-2014]. – Дата доступа: 03.12.2018.

¹⁰ Конституционный Закон Республики Таджикистан от 26.07.2014г. №1083 «О конституционном суде Республики Таджикистан» // Справочно-правовая система “Законодательство стран СНГ”: [Электронный ресурс / СоюзПравоИнформ, 2003-2014]. – Дата доступа: 03.12.2018.

¹¹О прямом доступе к конституционному правосудию: Исследование Венецианской комиссии N 538/2009. Принято на 85 пленарном заседании (Венеция, 17-18 декабря 2010 года). CDL-AD (2010) 039. С. 30.(<http://concourt.am/armenian/news/doc/CDL-AD-2010-039-ru.pdf>)

Стулова Карина Костянтинівна

кандидат юридичних наук,

викладач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЛАСНИКІВ АВТОМОБІЛЬНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ, ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Динамічний розвиток страхового ринку, значне розширення його учасників, як страховиків, так і страхувальників неможливий без формування відповідної структури та змісту адміністративних правовідносин, що забезпечує дотримання інтересів усіх учасників страхового ринку. Суб'єкти ринку повинні бути впевнені у тому, що ризик, який пов'язаний з їх участю у страхових відносинах, зведений до мінімуму.

Залежно від того, який склад правовідносин виникає у суспільстві, формується відповідний арсенал адміністративно-правового впливу на свідомість та поведінку їх учасників.

Обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів - складний комплексний правовий інститут, який об'єднує відносини різного роду і регульований нормами різних галузей права. Однак, виходячи з ознак даного інституту можна констатувати, що значне місце в ньому займають адміністративно-правові відносини.

У науці адміністративного права адміністративно-правові відносини – це урегульовані адміністративно-правові норми, що складаються в сфері реалізації виконавчої влади (державного управління). Страхова діяльність породжує страхові відносини, учасниками яких виступають страховики та страхувальники, інтереси яких в силу законодавчого впливу зводяться до запобігання та відшкодування завданої шкоди. Усі умови сторін мають чітке закріплення у страховому договорі, типову форму якого визначає Національна комісія з регулювання ринків фінансових послуг. Як бачимо, страхова діяльність потребує присутності державних органів, відтак вивчення регулюючого впливу на вказану сферу потребує використання наукових здобутків вітчизняних вчених як у сфері приватного, так і публічного права. Більше того потреба дослідження структури та змісту адміністративних правовідносин у сфері страхування, зокрема цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів в Україні пояснюється як прийняттям нових нормативно-правових актів, так і новими конструкціями страхових відносин [1].

Обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – ОСЦВВ) – це складний комплексний правовий інститут, що об'єднує відносини різного роду і регулюється нормами різних галузей права. Велике місце у ньому займають адміністративно-правові відносини. Основними ознаками адміністративно-правових відносин є: по-перше, адміністративно-правові відносини складаються у сфері управління, тобто в повсякденній практичній реалізації завдань і функцій держави щодо здійснення управління сферою страхування; по-друге, в усіх відносинах однією із сторін обов'язково є орган виконавчої влади (Національна комісія з регулювання ринків фінансових послуг); по-третє, адміністративно-правові відносини – це

особливий зв'язок між їх учасниками, один з яких за даних обставин має право вимагати від іншого такої поведінки, яка передбачена адміністративно-правовою нормою; по-четверте, адміністративно-правові відносини можуть виникнути за ініціативою будь-якого суб'єкта адміністративного права, але згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення; по-п'яте, порушення однією із сторін своїх обов'язків зумовлює її відповідальність не перед іншою стороною, а перед державою в особі її компетентних органів (Національна комісія з регулювання ринків фінансових послуг) тощо.

Елементами адміністративно-правових відносин є суб'єкти, об'єкти та зміст.

Суб'єктами виступають сторони договору – страхувальник і страховик. Страхувальник – особа, що уклала зі страховиком договір обов'язкового страхування з метою звільнення від обов'язку відшкодування заподіяної третім особам шкоди. Страховик – це юридична особа, яка має право здійснювати обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів відповідно до дозволу (ліцензії), виданого уповноваженим органом виконавчої влади з нагляду за страховою діяльністю в установленому законодавством України порядку.

Страхувальник має право перевірити у страховика наявність документів: ліцензії на здійснення цього виду страхування; свідоцтва, що підтверджує членство страхової компанії у професійному об'єднанні страховиків (Моторне (транспортне) страхове бюро України), створеному відповідно до вимог закону.

Особа, яка отримує страхову виплату, є вигодонабувачем. У розглянутому виді страхування вигодонабувачем є потерпілий, тобто особа, яка потерпіла у дорожньо-транспортній пригоді (далі – ДТП) з вини власника транспортного засобу (далі – ТЗ). Вигодонабувач у договорі обов'язкового страхування відповідальності не вказується, у зв'язку з тим, що його особа на момент укладення договору невідома.

Застрахована особа – це особа, яка використовує цей транспортний засіб або є його власником або власником, відповідальність якого застрахована. Особа, ризик відповідальності якої за заподіяння шкоди застрахований, має бути названа в договорі страхування. Якщо ця особа в договорі не названа, застрахованим вважається ризик відповідальності самого страхувальника (п. 2 ст. 931 Цивільного кодексу). Під час укладання договору страхування необхідно вказати осіб, які допущені до керування транспортним засобом. При цьому кількість таких осіб може бути і обмежена, і необмежена. [2]

Важливим моментом є те, що особи, допущені до керування автомобілем, не є суб'єктами страхування, оскільки відповідно до Закону України «Про страхування» суб'єктами страхування, крім страхових організацій, є: страхувальники, застраховані особи, вигодонабувачі [3].

У разі керування ТЗ особою, не внесеною до списку осіб, допущених до керування в момент укладання, а так само в період дії договору, передбачена адміністративна відповідальність за ст. 126 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Основні відносини у цій сфері (між страхувальником і страховиком) не можна назвати адміністративно-правовими, оскільки в них не бере участі орган виконавчої влади чи посадова особа. Однак дослідження сучасних форм і засобів впливу держави на суспільні відносини, вивчення питань взаємодії держави та громадянського суспільства дає змогу говорити про існування непрямих (опосередкованих) правових відносин, що забезпечують непрямий вплив держави на суспільні відносини через інститути громадянського суспільства.

Такі непрямі (опосередковані) адміністративно-правові відносини мають такі ознаки: по-перше, непрямий спосіб впливу державних органів на суспільні відносини здійснюється через третю структуру (інститут громадянського суспільства); по-друге, ступінь владного

впливу визначається за допомогою встановлення компетенцій для такої структури; по-третє, непряма форма впливу державних органів на суспільні відносини здійснюється за допомогою делегування представників відповідних органів у цю структуру [4].

Супутні правові відносини, що складаються, наприклад, між страховиком і уповноваженим органом страхового нагляду, між страховиком і уповноваженим співробітником поліції під час вчинення ДТП, є адміністративно-правовими, оскільки повністю відповідають ознакам правовідносин, викладеним вище.

Розглядаючи зміст адміністративних правовідносин у сфері страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів в Україні зазначимо, що страхові відносини, які за своїм змістом є складним правовим утворенням. Перш за все, мова йде про те, який характер притаманний страховим відносинам, приватний чи публічний.

Підсумовуючи викладе, можемо констатувати, що правові відносини у сфері обов'язкового страхування цивільної відповідальності власника наземного транспортного засобу доцільно розділити на групи залежно від суб'єкта правовідносин і галузевої належності правових норм, які регулюють ці відносини: основні (адміністративно-правові) – відносини з приводу виконання обов'язку страхування цивільно-правової відповідальності, що складаються між громадянами - власниками транспортних засобів та державою. Такі відносини є непрямыми (опосередкованими) адміністративно-правовими відносинами, оскільки реалізуються через інші, недержавні організації та інститути громадянського суспільства; додаткові (цивільно-правові) – правовідносини, що виникають з приводу відшкодування шкоди, заподіяної діями власника транспортного засобу життю, здоров'ю або майну іншої особи. Ці відносини є цивільно-правовими (ми називаємо їх додатковими, оскільки їх виникнення носить імовірнісний характер, і події, що їх породжують, можуть так і не наступити); супутні – відносини, тісно пов'язані з основними і забезпечують їх реалізацію. Такі відносини є адміністративно-правовими.

Список використаних джерел:

1. Непран А. В. (2014). *Проблеми розвитку обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів та шляхи їх розв'язання*. Фінанси України №7/2014. Вилучено з: http://finukr.org.ua/?page_id=723&aid=4123 (1).
2. Постанова Вищого Господарського Суду України від 24.01.2012 р. *Справа № 9/179 щодо позову про відшкодування збитків*. Вилучено з: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_3565570.html. (2).
3. Відомості Верховної Ради України. (2005). № 1. *Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 р. № 1961-IV* (3).
4. Асадов А. М. (2013). *Непрямі (опосередковані) правові відносини: питання методології та значення у фінансовій діяльності держави*. Київ: Норма (4).

Бондарева Аліна Миколаївна

здобувач вищої освіти

Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

Покарання як уособлення каральної влади держави займає центральне місце в механізмі реалізації охоронних правовідносин. Кримінальне покарання - проблема вкрай багатогранна. Одним з її аспектів виступає оптимальне визначення строків покарань за різні види кримінальних правопорушень.

В Україні на сучасному етапі позбавлення волі на певний строк є найбільш часто вживаним видом покарання в судовій практиці. Основним елементом обсягу карального впливу, що чиниться позбавленням волі, є його тривалість, яка визначає ступінь обмежень, що заповдіюються засудженому. [1, с. 142]

Позбавлення волі на певний строк - одне з найсуворіших видів покарань, що призначається за вчинення злочинів, які становлять підвищену суспільну небезпеку, і полягає у примусовій ізоляції засудженого на визначений строк у спеціально призначених для цього кримінально-виконавчих установах закритого типу, і поєднане з обмеженням прав (свободи пересування, вибору роботи та роду діяльності, спілкування з сім'єю, знайомими тощо) та з жорсткою регламентацією часу роботи та відпочинку. Відбування покарання в таких умовах характеризується виправно-трудоим впливом на осіб, які вчинили злочини, та проведенням з ними виховної роботи. [2, с. 309]

Покарання у вигляді позбавлення волі може бути призначено на певний термін. У законодавстві більшості країн світу обмежується максимальний термін позбавлення волі.

Ми проаналізували законодавство європейських країн і визначили максимальний термін позбавлення волі в них: для Швеції - це 10 років (Частина 2. Глава 3. Стаття 1), для Німеччини - 15 років (§ 38 КК), Естонії - 15 років (ст. 23-1), Данія - 16 років (стаття 17), Іспанія - 20 років (ст. 38), Латвія - 20 років (ст. 38-2), Литва - 20 років (ст. 25), Молдова - 30 років (ст. 70-5), Норвегія - 21 рік (п. 17b), Польща - 25 років (ст. 38), Франція - 30 років (ст. 131-1), Сан-Марино - 35 років (ст. 55-3), Сербія - 40 років (19). [3, с. 122]

Отже, максимальні строки засудження у всіх країнах вкрай різняться. При чому, не можна дослідити жодної взаємозалежності між тривалістю позбавлення волі та рівнем економічного розвитку і рівнем злочинності у зазначених країнах.

Саме тому український законодавець повинен оптимально визначити таку тривалість терміну позбавлення волі на певний строк, яка б створювала реальні передумови досягнення цілей покарання.

Виходячи з практики європейських країн, Україна має таку тривалість максимального терміну позбавлення волі, яка наближається до найнижчої межі серед усіх проаналізованих європейських країн. Такий строк встановлено тривалістю у 15 років.

На наш погляд, встановлена в Україні верхня межа тривалості позбавлення волі на певний строк є цілком оптимальною. Сама ж по собі реалізація тривалих термінів позбавлення волі не позбавлена суперечностей, пов'язаних з теоретичним припущенням їх результативності в порівнянні з іншими термінами ізоляції від товариства реальними результатами практики реалізації. З одного боку, ізоляція на тривалий термін осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, дозволяє захистити суспільство від повторних злочинних посягань з їх боку, організувати виправлення і, частково, хоч якось задовольнити почуття соціальної справедливості. З іншого боку, тривалі терміни тягнуть

за собою ряд серйозних негативних для особистості наслідків: ослаблення і навіть повне руйнування соціально корисних зв'язків, втрату усвідомлення справедливості застосованого покарання і його значення для самого засудженого, значне ускладнення процесу ресоціалізації тощо, що сприяє розвитку рецидивної і професійної злочинності в державі.

Дані факти призводять до того, що реалізація тривалих термінів позбавлення волі не в повній мірі сприяє досягненню поставлених перед кримінальним покаранням цілей.

Список використаних джерел:

1. Бартановська Г.В. Індивідуалізація покарання як один із засобів його ефективності / Злочинність та її попередження. Л., 2011. С.140-145.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
3. Порівняльне правознавство : підручник / за заг. ред. О. Петришина. – Х. : Право, 2012. – 272 с.

Пильгун Наталія Василівна

канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національний авіаційний університет, Україна

Левченко Анжеліка Сергіївна

здобувач вищої освіти юридичного факультету
Національний авіаційний університет, Україна

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

Сучасна правова дійсність українського суспільства характеризується двома протилежними напрямками. З однієї сторони, виявляється прагненням до стандартів демократичної та правової держави, а з іншої відзначається проявом низької правової культури, крайньою точкою якої є правовий нігілізм. Можна стверджувати про те, що правовий нігілізм є небезпечним соціальним явищем, яке може стати перешкодою на шляху державно-правових та соціально-економічних реформ. Саме безпорадність державних органів у вирішенні соціальних проблем, популізм та корупція призвели до втрати владними структурами свого авторитету та до поглиблення в суспільстві нігілістичних настроїв.

Правовий нігілізм — це тип правосвідомості, який заперечує соціальну та особисту цінність права, вважає його недосконалим (найменш досконалим) способом регулювання суспільних відносин. Він характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів та традицій, проте правовий нігілізм виключає злочинний намір [1, с. 443].

Дуже часто правовий нігілізм доходить до руйнівних форм. У своїх крайніх проявах він навіть може перекликатися з різноманітними анархічними виявами, більшовизмом та необільшовизмом, політичним екстремізмом. Необхідно зазначити, що поняття правового нігілізму не завжди сприймалося як негативне та руйнівне явище — воно може бути рушійною силою, що призводить до істотних змін у суспільстві та правовій культурі на краще [2, с. 49].

Щодо історичного розвитку теорії нігілізму, то відомо, що термін «нігілізм» вперше вжив Ф. Якобі. Найбільшого розвитку поняття правового нігілізму набуло у попередньому сторіччі, передусім у Росії та країнах Заходу [3, с. 69].

Однак і в наш час у багатьох країнах та серед різних верств населення панує правовий нігілізм, і його негативний вплив на суспільство цілком суттєвий. Саме це і формує певні перешкоди на шляху різнобічного розвитку країни, серед яких, до речі, не останнє місце займає Україна. Побудова правової держави неможлива без чіткого виконання законів суспільством, розуміння такого виконання й добровільного порядку слідування нормам закону. Держава має створити такі умови, за яких кожна людина могла б відчувати себе захищеною від протиправних посягань і буде мати змогу реально відновлювати своє порушене право, і як наслідок закріпити віру людей в вищу силу закону, його ефективність.

Існують два підходи до розуміння сутності правового нігілізму - класичний (традиційний) і новаторський. Класичний підхід розглядає правовий нігілізм як деструктивний соціальний феномен, сутність якого - негативне ставлення до права, зневіра в його можливості вирішувати нагальні проблеми так, як того вимагає соціальна справедливість. Представники новаторського підходу вважають, що до існування правового нігілізму призводить саме право через свою недосконалість [2, с. 51]. Правовий нігілізм

розглядається як специфічний соціальний орієнтир, який вказує напрямок негативних тенденцій у юридичній сфері та без якого стає неможливим пошук нових концепцій та ідеалів, а також шляхів вирішення проблем, що існують у суспільстві.

Для того, щоб з'ясувати зміст правового нігілізму в усіх його формах та проявах необхідно поставити таке питання: що саме відкидається суспільством, в якому утвердився правовий нігілізм? Можна виділити мінімум три види правового нігілізму. Першим є легістський правовий нігілізм, який характеризується негативним ставленням до чинного законодавства та за якого розповсюджені навички протиправної поведінки. Також виділяють соціологічний правовий нігілізм, коли реально існуючий правопорядок (котрий не завжди відповідає приписам законів) є несправедливим і неправильним. Останнім є класичний правовий нігілізм, за якого свобода та рівність всіх учасників соціального спілкування не сприймається масовою свідомістю як базові цінності та основні принципи законодавчого регулювання.

Проявами правового нігілізму є: пряме навмисне порушення чинного законодавства; масове недотримання юридичних приписів, коли суб'єкти не співвідносять свою поведінку з вимогами правової норми; протиріччя в різних нормативно-правових актах; підміна законності політичною або ідеологічною доцільністю; конфронтація представницьких та виконавчих органів влади на всіх рівнях; порушення прав людини.

Отже, виходячи з вище зазначеного можна стверджувати про те, що роль і характер впливу такого явища як правовий нігілізм на суспільну правосвідомість однозначно визначити неможливо. Але, стає зрозумілим те, що дія досліджуваного явища залежить від низки причин та обставин. Правовий нігілізм та нігілізм в цілому вже є продуктом діяльності та мислення людини. Таким чином, дане явище виступає призмою, крізь яку окремий індивід суспільства сприймає принципи, закони, норми за якими живе він та його оточення. Сьогодні в правовій науці залишається недослідженим комплекс проблем, пов'язаних з вивчення поняття правового нігілізму. Зважаючи на поширеність такого явища в державно-правовій дійсності України, наукові пошуки в цій сфері набувають особливої актуальності. З огляду на властивість інтеграційного (комунікативного) підходу створювати найбільш широкий діапазон для вивчення сутності поняття правового нігілізму, вважаємо його найбільш прийнятним для перспективного вивчення досліджуваного предмету.

Список використаних джерел:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2017. 776 с.
2. Мелех Л. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* Львів : ЛьвДУВС, 2014. С. 48–55.
3. Гладкий С. О. Правовий нігілізм як об'єкт правового самопізнання. *Форум права.* 2014. № 3. С. 69–73.

SECTION 7.

INSTITUTE OF LAW ENFORCEMENT, JUDICIAL SYSTEM AND NOTARY

Аллаева Залина Шухратовна

Магистр

Ташкентский государственный юридический университет, Республика Узбекистан

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УМЫШЛЕННОГО УБИЙСТВА И УМЫШЛЕННОГО ТЯЖКОГО ТЕЛЕСНОГО ПОВРЕЖДЕНИЯ

Человеческая жизнь является главнейшей ценностью, а также причисляется к важнейшему объекту уголовно-правовой охраны. Следует заметить, что преступления, посягающие на жизнь, выражаются как общественно опасные деяния, которые направлены против жизни человека. В последствии таких преступлений потерпевшему лицу может быть причинена смерть. Так, уголовный закон выделяет статью 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан первоначальным составом преступления, который определяет ответственность за преступления против личности и жизни.

Наибольшую опасность среди всех преступлений, которые направлены против личности является умышленное убийство. Кроме того, уголовный закон относит умышленное убийство, совершенное при отягчающих обстоятельствах к числу в наибольшей степени тяжких преступлений. В уголовном законодательстве понятие убийства дается узкое определение, так как для установления уголовной ответственности за убийство требуется наличия определенных признаков. К преступлениям против жизни человека отнесены:

- 1) убийство (ст. 97-101 УК РУз);
- 2) причинение смерти по неосторожности (ст. 102 УК РУз);
- 3) доведение до самоубийства (ст. 103-103(1) УК РУз).

В статье 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан дается базовое представление о признаках умышленного убийства. Основным условием ответственности за умышленное убийство является существование причинной связи между действием (бездействием) виновного лица и смертью человека. Данное мнение имеет право на существование, то есть, если виновное лицо:

- умышленно причиняет серьезные телесные повреждения, которые могли повлечь смерть потерпевшего;
- проявляет крайнее безрассудное пренебрежение к жизни потерпевшего, что привело к смерти.

В современном обществе убийство определяется законом, а не общим правом. Хотя сегодняшние статуты основаны на общем праве, в этих статутах нужно искать важные различия - например, различие между убийством первой и второй степени. Неумышленное убийство - это родственное, но отдельное преступление. Как и убийство, это связано с убийством другого человека. Однако в целом непредумышленное убийство не связано с таким же «прямым умыслом», как убийство. В реальных уголовных делах выбор между

убийством и непредумышленным убийством может зависеть не столько от абстрактных правовых норм, сколько от суждения о том, насколько морально виновен обвиняемый. Убийство является умышленным преступлением на лишение жизни человека.

Другими словами, у виновного лица должно сформироваться намерение убить, и у него было время, пусть краткое, поразмышлять над этим вопросом. Очевидный пример преднамеренности - жена идет в магазин, покупает смертельный крысиный яд и кладет в чай мужа.

Так, по мнению Х.М.Абзаловой: «убийство — это предусмотренное Особенной частью Уголовного кодекса виновное деяние, посягающее на жизнь другого человека и причиняющее ему смерть». То есть, убийство - это умышленное, противоправное лишение жизни другого человека, в результате чего объектом убийства становится чужая жизнь. Стоит отметить, что убийство должно ограничиваться от естественного завершения жизни.

Жизнь каждого человека регулируется уголовным законодательством, независимо от возраста, здоровья или жизнедеятельности будет защищена. Следовательно, оно направлено на убийство младенца, пожилого человека, здорового человека или больного человека, любое действие квалифицируется как убийство. Понятие убийства периодически понимается не только как преступное лишение жизни, но и как причинение различных увечий.

Если рассматривать понятие убийства в уголовно-правовом смысле, то для наступления уголовной ответственности за умышленное убийство необходимы конкретные признаки, которые указывали бы о совершении преступного деяния. С вышеизложенными определениями убийств, необходимо дать характеристику вытекающими из него признаками:

- 1) это общественно опасное деяние, направленное на умышленное лишение другого человека;
- 2) деяние выражается в противоправности (данный признак является обязательным);
- 3) необходимым признаком является умысел. Необходимо отметить, что простое убийство должно содержать основной состав преступления без смягчающих и отягчающих обстоятельств.

По мнению М.Х. Рустамбаева: «к убийствам, квалифицируемым по ч.1 ст. 97 УК, необходимо относить убийство из мести на почве личных отношений; из ревности; из чувства сострадания к безнадежно больному человеку или по его добровольной просьбе (пассивная или активная эвтаназия); убийство, совершенное в драке или ссоре при отсутствии хулиганских побуждений; по мотивам зависти, трусости и т.д.». То есть, простое убийство следует квалифицировать исходя из возникших мотивов преступный аборт, независимо от срока беременности, который должен на почве личных отношений между виновным лицом и пострадавшим. Например, по мотивам простого убийства в ходе ссоры или драки преступник по своему внутреннему побуждению или вызванному чувству личной неприязни к потерпевшему, то в этом случае, не возникают отягчающие обстоятельства, так как, такое деяние не подлежит квалификации по части 2 статьи 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан.

По мнению С.М. Кочои, такое: «преступление имеет материальный состав и считается оконченным с момента наступления (причинения) смерти. Поэтому обязательным признаком убийства является причинная связь между деянием, направленным на лишение жизни, и наступившей смертью». Как нам известно, материальный состав убийства характеризуется тремя основными признаками, такими как:

- общественно опасное деяние;
- преступные последствия;
- причинную связь между деянием и общественно опасным последствием.

Основным признаком убийства представляется общественно опасное действие или бездействие, такое преступление по всему вероятно совершено как посредством активных действий, так и посредством бездействия. Под действием, следует понимать, что виновное лицо проявляет внешнее общественно опасное воздействие в отношении потерпевшего. То есть, действия виновного проявляются, тогда, когда лицо, не прибегая к применению каких-либо средств или предметов причиняет смерть потерпевшему. Например, использует физическую массу своего тела для совершения данного деяния.

Бездействие виновного выражается в общественно опасном инертном поведении, который по своим внутренним убеждениям и контроле своего сознания не производит такого действия, которое оно должно было и могло осуществить. Кроме того, бездействие в виде признака объективной стороны состава преступления проявляется в ненадлежащем выполнении личностью возложенных на него конкретно определенных обязанностей. Например, мать новорожденного ребенка с целью избавления от него не проявила никакой помощи, не накормила ребенка в результате чего ребенок погиб от голода. То есть, преступным последствием является причинение вреда правоохраняемым интересам.

Таким образом, убийство признается оконченным с момента наступления смерти потерпевшего. Кроме того, не имеет важности, когда наступила смерть потерпевшего сразу или после определенного времени. В юридической литературе не устанавливается никаких ограничительных сроков наступления смерти, так как если у виновного был умысел лишить жизни потерпевшего. Такое деяние виновного, говорит о направленности на причинение смерти, если по независящим причинам и воли виновного, не привело к такому последствию, как покушение на убийство.

Субъект преступления — это лицо, произведшее общественно опасное деяние и которое может нести за него уголовную ответственность.

В соответствии с частью 1 статьи 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, субъектом умышленного убийства является физическое, вменяемое лицо, достигшее четырнадцатилетнего возраста, то есть, за простой состав убийства. А, согласно части 2 статьи 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан признается физическое, вменяемое лицо, на момент совершения преступления достигшее тринадцатилетнего возраста. Стоит заметить, что при достижении вышеуказанных возрастов следует считать со следующих суток, а не в день рождения. Следует также отметить, что при не установлении возраста субъекта, то назначается судебно-медицинская экспертиза для установления года рождения, однако число и месяц будет указываться последний день установленного года.

Субъективная сторона убийства выражается в психическом отношении субъекта к деянию, а также наступивших последствий. Уголовное законодательство устанавливает уголовную ответственность и наказание лицу за виновное в совершении преступления. Согласно статье 20 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, указывается, что: «виновным в преступлении может быть признано лицо, умышленно или по неосторожности совершившее общественно опасное деяние, предусмотренное настоящим Кодексом». Другими словами, данная норма указывает на то, что совершение общественно опасного деяния, как состав преступления, представленного статьей 97 Уголовного Кодекса Республики Узбекистан, может предназначаться как основанием уголовной ответственности только в том случае, если это преступление совершено умышленно.

В соответствии со статьей 104 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, в этой норме рассматривается умышленное тяжкое телесное повреждение. Согласно статистике по количеству зарегистрированных тяжких телесных повреждений составило: на 2017 год 1397 преступлений, на 2018 год 1171, на 2019 год 952 и на 2020 год 1076 преступных деяний. Следует учесть, что необходимо определить количество преступлений, которые могли повлечь смерть потерпевшего лица. Поэтому сегодня важно предотвратить преступление, связанное с умышленным убийством и умышленными тяжкими телесными

повреждениями. Согласно данной норме, виновное лицо совершая данное преступление, посягает на одно из самых ценных достоинств личности, то есть на здоровье, причиняя порой непоправимый ущерб: лишая трудоспособности, делая инвалидом, а в худшем случае может привести к утере какого-либо органа или же действия виновного лица привели к смерти потерпевшего.

Стоит отметить, что на практике возникают много вопросов касательно особо квалифицированным видом рассматриваемого преступления являются деяния, предусмотренные частью 1 и 2 статьи 104 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, а также часть 3 повлекшее смерть потерпевшего лица. Главная особенность рассматриваемого преступления состоит в том, что оно совершается с двумя формами вины: умысел (прямой или косвенный) на причинение тяжких телесных повреждений и неосторожность (легкомыслие или небрежность) по отношению к смерти потерпевшего. Кроме того, при детальном рассмотрении данной нормы умышленное причинение тяжких телесных повреждений, вина в рассматриваемом преступлении представляет собой качественно определенное сочетание в рамках единого психологического процесса умышленного отношения виновного лица к причинению тяжких телесных повреждений, повлекшее смерть потерпевшего за наступление которых предусмотрена повышенная уголовная ответственность, предусмотренная частью 3 статьи 104 Уголовного кодекса Республики Узбекистан. В теории уголовного права преступные деяния с двойной формы вины предполагают причинную связь между выполнением виновным действий, содержащих признаки основного преступления, наступлением дополнительных, производных последствий. Указанные последствия могут быть вменены в вину лицу лишь в случае, если они обусловлены совершением основного преступления. Если основное преступление материальное по части 1 ст. 104 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, то причиной производного последствия является не само действие, а именно наступление от него последствий. В случае, если эти последствия не входят в единый ход развития причинной связи, то содеянное следует квалифицировать по совокупности статей.

Личность насильственного преступника формируется под воздействием под воздействием окружающей социальной среды уже у взрослого человека. В готовности к совершению насильственных действий лицом играют не маловажную роль такие обстоятельства как: успешность в социуме, уровень образования, воспитание, в случае негативных воздействий, могут привести к таким последствиям.

В литературе отмечается, что чем выше уровень образования, тем меньше вероятность реализации насильственных мотивов. Стоит отметить, что изначально насильственные действия кроются, прежде всего, в глубине социальных и экономических проблем, недостаточной урегулированности законодательства в области профилактики и общей концепции противодействия насильственным проявлениям. Мотивация к совершению насильственных преступлений также связана с поведением потерпевшего. Пожалуй, основной причиной виктимности при правомерном поведении, можно назвать плохую физическую подготовку потерпевшего, низкий уровень информированности о о криминальной обстановке и психологии преступника. Не менее опасно для профилактики насильственных преступлений является нейтральное поведение лица.

Уголовно-правовая политика в области противодействия насильственным проявлениям, на наш взгляд, должна на концептуальном уровне определять стратегию, исходя из принципов реальности выполнения решений, справедливости и целесообразности, социальной обусловленности. Правовая основа государства делает возможным установление правил поведения, при соблюдении которых обеспечивается безопасность общества. Так, с одной стороны, имеется возможность появления и развития профилактических мер, с другой – органы исполнительной власти обеспечивают реализацию этих мер.

Профилактические меры, направленные на обеспечение общественной безопасности, должен включать в себя: пропаганду правомерного поведения; выступления в средствах массовой информации; создание фильмов, телевизионных программ и положительных социальных видео роликов.

Умышленное причинение тяжких телесных повреждений является одним из насильственных преступлений, посягающих на такую личностную ценность, как здоровье человека, его телесную неприкосновенность. Картина насильственной преступности заметно пополняется за счет совершения такого рода преступлений, особенно в после в последнее десятилетие. Таким образом, под причинением тяжких телесных повреждений предлагается понимать телесное повреждение другого лица, совершенное в виде нарушения функционирования органов или тканей потерпевшего, либо оказание воздействия на потерпевшего с использованием различных факторов: физических, психических, механических, термических, химических, биологических, природных, повлекшего заболевания или утрату жизни потерпевшего лица.

Ценность жизни или здоровья неизмеримо выше, чем совокупность подвергающихся посягательству общественных отношений. Учитывая ценностное соотношение общественных отношений, которым может быть причинен ущерб такими деяниями.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Узбекистан. — Т.: Узбекистан, 2021.
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан: офи(иал)ное издание – Министерство Юстиции Республики Узбекистан. – Т.: «Адолат», 2021г. – 536с.
3. Абзалова Х.М. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика убийства. Монография. – Т.: Ташкент – 2020 год.
4. Кочои С.М. Уголовное право. Общая и Особенная части: Учебник. Краткий курс. — М., 2009г. — 416 с.
5. С.В. Бородин. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. М., 1994.
6. Рустамбаев М.Х. Курс уголовного права Республики Узбекистан. Том 3. Особенная часть: Преступления против личности, мира и безопасности. 2-е издание, дополненное и переработанное. — Ташкент: ВТИ Национальной гвардии Республики Узбекистан, 2018.
7. Рустамбаев М.Х. Курс уголовного права Республики Узбекистан. Том 1. Общая часть: Учения о преступлении. 2-е издание, дополненное и переработанное. — Ташкент: ВТИ Национальной гвардии Республики Узбекистан, 2018.

SECTION 8.

BIOLOGY AND BIOTECHNOLOGY

Liapun Viktoriia

PhD student

Comenius University in Bratislava, Slovak Republic

MYCOREMEDIATION OF ENVIRONMENTAL POLLUTANTS

Fungi are extensively scattered on the climate because their metabolic capacity is exceptionally forcing, and they can grow in different environmental conditions. The heterotrophic type of nutrition can exploit the biodegradation of pollutants, and therefore fungi are promising bioremediators [1]. About 80 000 to 120 000 species of fungi have been described to date; however, the total number of species is estimated at around 1.5 million. Therefore, fungi are considered one of the least-explored biodiversity resources of our planet [2].

Bioremediation is a process that utilizes mainly fungi, bacteria, plants, and their enzymes, to detoxify, remove, degrade, mineralize or transform environmental pollutants into innocuous or less toxic forms during the treatment of contaminated sites to return them to their original condition [2]. Mycoremediation, in turn, is the bioremediation technique that recruits fungi to remove pollutants from water, soil, and air. Mycoremediation could be carried out by using both filamentous fungi and macrofungi [4].

Fungal cells do not have unique structures to acquire nutrients from their exterior environment, but they are covered with cell walls. Nutrients must pass through the cell walls and then through the cell membranes that exist within the cell walls. The cell wall structure resembles a net that maintains cell shape, although the walls are punctuated with many large holes permeable to nutrients and other chemicals. [5].

Xenobiotics are chemical compounds exhibiting abnormal structural characteristics. Moreover, the unusual presence of any substance in high concentrations can also be regarded as xenobiotics. Many xenobiotics compounds are considered hazardous and may harm the organisms [6]. Bioremediation is an emerging technology that holds great promise for the cost-effective removal of many environmental pollutants. Therefore, researcher activities need to focus more on the effects of pollution and its prevention techniques.

Mechanisms and examples of mycoremediation

Biosorption

Biosorption is considered a surface phenomenon, where a substance is collected at an interface. This process is suitable for removing a wide range of pollutants by both living and non-living biomass. Biosorption is a progression towards a perspective method because of cost-effectiveness and high uptake capacity [7]. This process is usually temperature-dependent to some extent and reasonably rapid. Biosorption mechanisms can include redox reactions that can either be assimilating reactions, where microbes assimilate compounds needed for protein formation or dissimilating, where the metal substitute play no significant physical role in the organism's wellbeing. Other mechanisms involve methylation, and demethylation can change compound solubility, volatility, mobility, and toxicity [8].

Bioaccumulation

Bioaccumulation is a process by which pollutants become accumulated inside the cells. In contrast to biosorption, bioaccumulation is a metabolically active process and is performed only by live biomass. This means that the first stage is biosorption, and then subsequent stages occur, related to the transport of pollutants inside of cells and eventually, the concentration of cells increases [9]. The pollutant is actively transported into the cell across the cell membrane, where it is accumulated intracellularly. The comparison between biosorption and bioaccumulation process is listed in table 1.

Table 1

The main differences between biosorption and bioaccumulation

Biosorption	Bioaccumulation
Passive process	Active process
Both non-living and living biomass	Living biomass
Pollutant is bound with cellular surface	Intracellular accumulation
Rapid process	Requires longer time
Nutrients are not required	Nutrients are required
No danger of toxic effect	Danger of toxic effects
Reversible process	Partially reversible process

Biotransformation

Biotransformation is a process by which organic compounds are transformed from one form to another to reduce the persistence and toxicity of the chemical compounds. Microbes have developed a particular mechanism to acclimatise to any environmental changes [10]. In a narrow sense, biotransformation refers to reactions performed inside the cell; however, in the case of filamentous fungi quite challenging to distinguish whether a reaction takes place within a cell or is catalysed outside by secreted enzymes or enzymes from lysed cells.

Bioaugmentation

Bioaugmentation is a process of adding specialised microbial cultures, which are typically grown separately under well-defined conditions to perform a specific remediation task in a given environment. Two bioaugmentation approaches have been developed. The first approach is based on the injection of microorganisms with the desired catabolic potential to complement or replace the native microorganism's population. The second one is based on adding a large concentration of cells that act momentarily as biocatalysts and degrade a significant amount of the target contaminant before becoming inactive or perishing [11].

Biostimulation

Biostimulation is a process for pollutant degradation that involves modifying the contaminated medium by adjusting pH, adding limiting nutrients to achieve an ideal nutrient C:N:P ratio and improving the soil moisture. Another biostimulation approach involves adding microbial products, such as biosurfactants or enzymes, directly as an amendment, either alone or with microbial inoculants [12].

References:

1. E. Abatenh, B. Gizaw, Z. Tsegaye, M. Wassie. The Role of Microorganisms in Bioremediation- A Review. *Open Journal of Environmental Biology*. 2017
2. J. Webster, W. Roland, Introduction to fungi, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2007
3. B. Tyagia, N. Kumar. Bioremediation: principles and applications in environmental management. *Bioremediation: Principles and Application in Environmental Management*. 2020
4. F. Bosco, C. Mollea (February 25th 2019). Mycoremediation in Soil, *Environmental Chemistry and Recent Pollution Control Approaches*, IntechOpen, DOI: 10.5772/intechopen.84777.

5. Katayama, R. Bhula, G. R. Burns, E. Carazo, A. Felsot, D. Hamilton, C. Harris, Y. Kim, G. Kleter, W. Koedel, J. Linders, J G M. W. Peijnenburg, A. Sabljic, R. G. Stephenson, D. K. Racke, B. Rubin, K. Tanaka, J. Unsworth, R. D. Wauchope, Bioavailability of Xenobiotics in the Soil Environment, *Reviews of Environmental Contamination and Toxicology*, 2010
6. Embrandiri, S. K. Kiyasudeen, P. F. Rupani, M. H. Ibrahim. Environmental Xenobiotics and Its Effects on Natural Ecosystem. In book: Plant Responses to Xenobiotics, 2016.
7. M. Gavrilescu, Environmental Biotechnology: Achievements, Opportunities and Challenges, *Global Science Books*, 2010
8. M. D. Wet, H. G. Brink, Fungi in the bioremediation of toxic effluents, *Fungi Bio-Prospect in Sustainable Agriculture, Environment and Nano-technology Volume 2: Extremophilic Fungi and Myco-Mediated Environmental Management*, 2021
9. K. Chojnacka, Biosorption and bioaccumulation – the prospects for practical applications, *Environment International*, 2010
10. R. Singh, Microbial Biotransformation: A Process for Chemical Alterations, *Journal of Bacteriology & Mycology: Open Access*, 2017
11. M. L. B. da Silva, P. J. J. Alvarez, Bioaugmentation, *Handbook of Hydrocarbon and Lipid Microbiology*, 2010
12. Singh, N. Parmar, R. C. Kuhad, Bioaugmentation, Biostimulation and Biocontrol, *Soil biology*, 2011

SECTION 9. AGRICULTURAL SCIENCES AND FOODSTUFFS

Novak Andrii

PhD in agriculture,
associate professor in the department of general agriculture
Uman national university of horticulture, Ukraine

Diordiieva Iryna

PhD in agriculture,
lecturer in the department of genetics, plant breeding and biotechnology
Uman national university of horticulture, Ukraine

Gorobets Vadim

student of the faculty of agronomy
Uman national university of horticulture, Ukraine

ANALYSIS OF THE WINTER TRITICALE SAMPLES CREATED BY INTERGENERIC HYBRIDIZATION

Triticale is an artificially created biological species that does not have a natural center of origin and a long process of evolution (Lonbani & Arzani, 2011). Therefore, a necessary condition for successful breeding work is the constant production of new initial material involving a wide variety of available forms and remote species, in particular, wheat and rye with the best characteristics in terms of economic-and-valuable features and properties [1, 2].

The purpose of the research was to expand the genetic diversity of winter triticale samples under intraspecific and remote hybridization and to obtain new valuable forms for their involvement in the selection process of creating high-yielding crop varieties.

The research was conducted during 2013–2020 at the plots of land of the Department of genetics, plant selection and biotechnology of Uman National University of Horticulture located in the Right-Bank Forest-Steppe zone of Ukraine. The initial material for hybridization was *Triticum spelta* L. (Zoria Ukrainy, Yevropa varieties), and samples of hexaploid triticale of own selection and varieties of Rozivska 6, Ladne, Khlibodar Kharkivsky, Beta, Alkid, Suvenir, Rarytet. Hybridization was performed by emasculation (removal of anthers) of maternal flowers and their forced pollination by parental pollen form.

Hybrid progeny was analyzed by measuring morphological and economically valuable features. A systematic method of plots placement was used in the research. The numbers were arranged in blocks with a plant density of 400 thousand pcs/ha under four-time repetition. All accounting, observation and control variety testing of the created varieties were carried out in accordance with the "Methodology of the State scientific-and-technical examination of plant varieties" (2012). State scientific-and-technical examination of the varieties of Navarra and Strateh was conducted during 2015–2018 at the State agricultural centers for examination of plant varieties in 17 regions of Ukraine. The reliability of research, the degree of features variation and the significance of differences between indicators of laboratory tests were determined using statistical analysis program (SAS) v. 9.1.3. The variation coefficient (V, %), standard deviation (S) and experimental error (Sx) were determined by the method of E. R. Ermantraut et al. [4] and the use of MS Excel program.

New samples of winter triticale were synthesized under hybridization of hexaploid triticale with spelt wheat. A number of new materials due to the intensive form-building process were obtained. As a result of research, it was identified samples that exceeded the standard in terms of yield and elements of ear productivity. Breeding materials obtained with the participation of spelt wheat were characterized by a significant range of variability in plant height ($V = 25\%$) (table 1). According to this indicator, all samples were divided into short-stemmed ($h = 60\text{--}80\text{ cm}$), low-stemmed ($h = 81\text{--}100\text{ cm}$) and medium-stemmed ($h = \text{more than } 100\text{ cm}$).

Species *Triticum spelta* L. was characterized by a long ear (up to 20 cm). Hybridization of three-species triticale with these species led to ear elongation in the offspring. In such a case, crossing with spelt caused a slight (0.4–1.9 cm) ear elongation.

Table 1

Indicators of economically valuable features of winter triticale samples created under remote hybridization, 2018–2020

Breeding material	Plant height, cm	Lodging		Ear length, cm	Grain mass from the ear, gr	Yield, t/ha	1000 seeds mass, gr	Content of, %	
		%	resistance points					gluten	Protein
Group standard*	110	4	8	12.2	2.03	6.48	48.5	24.2	11.8
28	112	12	6	14.2	2.08	5.87	49.1	26.6**	13.0**
35	115	4	8	13.2	2.35**	6.81**	48.5	23.8	12.4**
61	95	3	8	12.0	2.10	6.92	49.4	26.0**	12.4**
68	87	3	8	12.8**	2.22**	6.95**	50.5**	27.8**	12.8**
85	118**	8	7	12.5	2.01	5.77	45.1	26.8**	12.5**
92	110	6	7	13.0**	1.87	5.92	48.7	25.4**	12.2**
112	108	2	8	14.1	2.12**	6.95**	46.8	23.8	12.2**
254	92	15	5	13.2	1.75	5.56	47.2	22.4	11.5
455	108**	3	8	12.0	1.98	6.15	48.0	30.2**	14.2**
481	87	3	8	12.8**	2.20**	6.85**	48.2	20.8	11.1
484	85	5	7	12.5	2.18	6.74	50.2**	21.9	11.5
491	110	5	7	13.4**	2.25**	6.53	48.2	26.4**	12.5**
x	102	—	—	12.9	2.09	6.42	48.3	25.2	12.4
S	12	—	—	0.7	0.17	0.53	1.5	2.7	0.8
LSD _{0.95}	4	—	—	0.4	0.09	0.27	1.6	0.2	0.1
V, %	25	—	—	8	12	18	13	8	6
Sx, %	4	—	—	3.7	4.2	4.3	3.5	0.8	0.9

Note. *Group standard – winter triticale varieties of Alkid, Rarytet, Suvenir; ** – the difference is relevant, higher than group standard at the significance level of $P \leq 0.05$

There were identified seven samples (35, 61, 68, 481, 484 and 491) among the ones obtained with the participation of spelt wheat, which significantly exceeded the group standard by yielding capacity. It was found that hybridization of three-species triticale with spelt wheat had a positive effect on the indicators of offspring grain quality, in particular, on the protein and gluten content.

Nine of the 12 samples that had spelt in the generation, significantly exceeded the group standard by protein content in the grain, seven of which were characterized by a significant increase in gluten content and two – by the essential increase in 1000 seed mass. Increase in protein and gluten content in grain indicates a positive effect of crossing triticale with spelt wheat, which is characterized by a high level of these indicators manifestation (protein – up to 25 %, gluten –

up to 50 %) and a high coefficient of inheritance of these criteria in hybrids. Hybridization of these two species was carried out in order to create new triticale with high grain quality. The weight of 1000 grains in sample 484 is obviously inherited from the maternal form of the variety of three-species triticale Alkid, which is one of the most productive in Ukraine and is characterized by a weight of 1000 grains at the level of 50.5-51.0 g.

Hexaploid winter triticale varieties of Navarra and Strateh in the result of hybridization of three-species triticale and spelt wheat and multiple individual selections were created, and they were included in the State register of plant varieties suitable for distribution in Ukraine since 2018. According to the results of the State scientific-and-technical examination, Navarra and Strateh varieties were included in the State register of plant varieties suitable for distribution in Ukraine in 2018 [5] and recommended for cultivation in the Polissia zone.

References:

1. Kang, H., Wang, H., Huang, J., Wang, Y., Li, D., Diao, C., Zhu, W., Tang, Y., Wang, Y., Fan, X., Zeng, J., Xu, L., Sha, L., Zhang, H. & Zhou, Y. 2016. Divergent development of hexaploid triticale by a wheat-rye-*Psathyrostachys huashanica* trigeneric hybrid method. *PLoS One*, 11 (5), e0155667. doi:10.1371/journal.pone.0155667.
2. Gorianina, T. A. 2015. Breeding results on triticale. *Yang scientist*, 22, 14–18. (in Russian).
3. State qualification methodology of plant varieties expertise on definition of suitability for distribution in Ukraine (grains, grouts, and leguminous species) 2012. Kyiv, Ukraine institute of plant varieties expertise, pp. 81. (in Ukrainian).
4. Ehrmantraut, E. Shevchenko, I. & Nenyn, P. 2000. Mathematical analysis and interpretation of research. Coll. Science. works Institute for Sugar Beet UAAS, 2, 189–205. (in Ukrainian).
5. State register of plant varieties suitable for dissemination in Ukraine 2021. Kyiv, Ukraine institute of plant varieties expertise, 524 p. (in Ukrainian).

Глупак Зоя Іванівна

канд. с-г. наук, доцент, доцент кафедри рослинництва
Сумський національний аграрний університет, Україна

Срібранець Владислав Олександрович

здобувач вищої освіти факультету агротехнологій та природокористування
Сумський національний аграрний університет, Україна

Балицька Дарія Степанівна

здобувач вищої освіти факультету агротехнологій та природокористування
Сумський національний аграрний університет, Україна

ВПЛИВ ІНОКУЛЯЦІЇ ТА БІОЛОГІЧНИХ РЕГУЛЯТОРІВ РОСТУ НА УРОЖАЙНІСТЬ РОСЛИН СОЇ

Необхідність широкого впровадження біологізації технологій в рослинництві на сьогодні стає все більш актуальною [1]. Про це свідчить і досвід розвинених країн. За статистикою, в Європі під органічним виробництвом зайнято близько 4% загальної площі сільськогосподарських земель, в Австрії та Італії - 8%, а у Швеції, яка є європейським лідером, - майже 12%. Розширенню органічного аграрного виробництва приділяється значна увага і у сусідній Польщі, де кількість органічних господарств становить близько 18 тисяч [2].

В сучасних технологіях вирощування сільськогосподарських рослин важливого значення набуває застосування регуляторів росту рослин. За їх допомогою вдалося досягнути підвищення виробництва основних польових культур на 15-20% і більше [3]. Застосування регуляторів росту активізує ріст природних асоціацій ґрунтових мікроорганізмів, підвищує здатність мікробіологічних угруповань продукувати антибіотичні речовини до фітопатогенних бактерій, сприяє розвитку вторинної кореневої системи, покращує роботу фотосинтетичного апарату, підвищує вміст хлорофілу [4, 5].

Метою наших досліджень було оптимізувати оброблення насіння ризолайном та біологічними регуляторами росту рослин, виявити їх вплив на урожайність сої в умовах північно-східної частини Лісостепу України.

Наукові дослідження проводилися протягом 2018-2020 рр. на базі навчально-наукового виробничого комплексу Сумського НАУ, який розташований в зоні північно-східного Лісостепу України. Досліди були закладені на чорноземі потужному важко-суглинковому середньо-гумусному, який характеризується такими показниками: вміст гумусу в орному шарі (за І. В. Тюриним) – 4,0 %, реакція ґрунтового розчину близька до нейтральної (рН 6,5), вміст легкогідралізованого азоту (за І. В. Тюриним) 9,0 мг, рухомого фосфору і обмінного калію (за Ф. Чиріковим) відповідно 14 мг і 6,7 мг на 100 ґрунту. Описані ґрунти займають значну частину ґрунтового покриву зони північно-східної частини Лісостепу України. Це дає можливість вважати, що польові дослідження проводилися в типових для зони ґрунтових умовах.

Об'єкт досліджень – процеси формування урожайності сої залежно від біологічного препарату. Предмет дослідження – варіанти біологічної обробки насіння. Для досліджень використовували ультраранньостиглий сорт сої Танаїс, Оригінатор – ТОВ «Насіннева Приватна компанія», в реєстрі з 2011 року.

Схема дослідду:

1. Контроль – обробка насіння водою (2 %);
2. Ризолайн – для інокуляції (3 л/1 т насіння);
3. Гумісол – 10 л/т

4. Регоплант – 250 мл/т,
5. Емістим С – 10 мл/т
6. Ризолайн + Гумісол (10л/т)
7. Ризолайн + Регоплант 250 мл/т, (250 мл/т)
8. Ризолайн + Емістим С (10 мл/т)

Площа посівної ділянки складала 30,0 м², облікової – 25,0 м². Повторення – триразове. Варіанти в повтореннях закладалися систематичним методом, повторення розміщалися в одну смугу. Оброблення насіння ризолайном та регуляторами росту проводили в день сівби.

Попередник - пшениця озима. Підготовка ґрунту полягала у лущенні стерні та зяблевій оранці. Перед сівбою – проведення культивування з боронуванням. Сівбу проводили в строк, коли ґрунту на глибині 10 см прогріється до 10⁰С звичайним рядковим способом з міжряддям 15 см на глибину 4-5 см. Догляд за посівами полягав у проведенні досходового та двох післясходових боронувань.

Проведені нами дослідження виявили позитивний вплив інокуляції та біологічних регуляторів росту на ріст та розвиток рослин сої. Так, передпосівна обробка насіння інокулянтном Ризолайн сприяла підвищенню висоти рослин на 2,3-2,7 см в порівнянні з контролем в усі роки проведення досліджень. Найвищі рослини були за сумісного застосування Ризолайну та Емістиму С і становила в фазу наливу насіння в середньому за роки дослідження 77,6 см.

Для одержання максимального урожаю сої вирішальне значення має оптимальний розмір листової поверхні. Оптимальною площею листової поверхні, за якої формується висока врожайність насіння сої, вважається площа в межах 40- 50 тис. м²/га [6]. Дослідження показали, що найбільшу площу листової поверхні рослини сформували у фазу кінець цвітіння-початок утворення бобів. На варіанті обробки насіння Ризолайном цей показник становив 58,7 тис. м²/га, що більше в порівнянні з контролем на 0,8 тис. м²/га. За обробки насіння біологічним регулятором росту Гумісол площа листової поверхні становила 59,8 тис. м²/га. Найвищим цей показник був на варіанті обробки насіння ризолайном у поєднанні з Емістимом С – 63,2 тис. м²/га.

Одним із головних показників ефективності дії інокулянтів та регуляторів росту є їх вплив на формування урожайності зерна вирощуваної культури [7, 8]. Проведені нами дослідження показали, що урожайність сої коливалася від 1,49 т/га у найменш сприятливому 2020 році до 2,11 т/га у теплому та помірно вологому 2018 році (табл. 1). Інокуляція насіння сприяла підвищенню врожайності в середньому на 0,11 т/га. Приблизно таку ж прибавку врожайності забезпечила обробка насіння Гумісолом та Регоплантом. Суттєву прибавку врожайності забезпечила обробка насіння Емістимом С – 0,17 т/га. Найвищу врожайність в усі роки проведення досліджень отримано за обробки насіння ризолайном у поєднанні з Емістимом С – 1,78-2,11 т/га.

Таблиця 1

Урожайність сої залежно від обробки насіння інокулянтном та регуляторами росту, т/га

Варіант	Рік			Середнє
	2018	2019	2020	
Контроль	1,54	1,57	1,49	1,53
Ризолайн	1,66	1,72	1,53	1,64
Гумісол	1,70	1,74	1,52	1,65
Регоплант	1,69	1,73	1,51	1,64
Емістим С	1,84	1,73	1,52	1,70
Ризолайн + Гумісол	1,95	1,94	1,77	1,89
Ризолайн + Регоплант	1,94	1,90	1,74	1,86
Ризолайн + Емістим С	2,11	1,93	1,78	1,94
<i>НІР₀₅</i>	<i>0,55</i>	<i>0,24</i>	<i>0,57</i>	<i>0,15</i>

Авторська розробка

Висновки. Таким чином, передпосівна обробка насіння інокулянтном та біологічними регуляторами росту позитивно впливає на урожайність сої. При інокуляції насіння Ризолайном урожайність була вищою в середньому на 0,11 т/га. Найвищу врожайність (1,78-2,11 т/га) отримано за обробки насіння Ризолайном у поєднанні з Емістимом С.

Список використаних джерел:

1. Стрюк А.М. & Рассовицька М.В. (2014) Система хмаро орієнтованих засобів навчання як елемент інформаційного освітньо-наукового середовища ВНЗ. Інформаційні технології і засоби навчання, (4), 150–158.
2. Патица В.П. (1999) Перспективи використання біопрепаратів у землеробстві. Зб. наук. пр. Ін-ту землеробства УААН, (4), 84–91.
3. Subba Rao N.S.(1986) Biofertilise agriculture. JRN Publishing co. N. Dehli, 160 P.
4. Анішин Л.А. & Жилкін В.О., Пономаренко С.П. (2000) Рекомендації з впровадження регуляторів росту рослин у сільськогосподарське виробництво, 32 с.
5. Огурцов Є.М. & Міхеєв В.Г. (2006) Дешевий і екологічно чистий спосіб збільшення врожайності сої. Вісн. Харк. нац. аграр. ун-т (Сер. «Рослинництво, селекція і насінництво, овочівництво»), (4), 67-70.
6. Шестобоева О.В. (2004) Роль мікробіологічних препаратів у підвищенні продуктивності рослин екологічно безпечними засобами. Физиология и биохимия культурных растений. Т. 36, (3), 229-238.
7. Бабич А.О. & Новохацький М.Л. (2001) Освітленість рослин та її вплив на динаміку листкового індексу посівів сої в умовах правобережного Лісостепу України. Аграрний вісник Причорномор'я. (12), 179-184.
8. Волкогон В.В. (2005) Ефективність нового біологічного препарату ризогуміну для сої. Селекція і насінництво: Міжвід. темат. наук. збірник. (90), 254-260.
9. Герасименко С. (2001) Емістим С і Агростимулін – ефективні засоби передпосівної обробки насіння. Пропозиція. (8-9), 60.

SECTION 10.
VETERINARY SCIENCES

Холиқов Хусниддин Турсунпўлатович
Тошкент давлат аграр университети
Таянч докторанти, Ўзбекистон Республикаси

Юлдашова Дилобар Абдулхай қизи
Тошкент давлат аграр университети магистранти, Ўзбекистон Республикаси

ОҚ ДЎНГПЕШОНА БАЛИҒИНИНГ КЎПАЮВЧАНЛИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация: Тошкент вилояти “Балиқчи” хўжалигида Оқ дўнгпешона балиқлар ургочиларининг деярлик барчаси 3-ёшлик даврида биринчи марта жинсий вояга етиши, нисбатан ёши катта ва йирик балиқлар индивидуал мутлақ серпунтлиги юқорилиги, 3-5 ёшдаги йирик она балиқлар нисбий серпунтлиги юқорилиги аниқланди. Ўрганилган ушбу кўрсаткичларни балиқчилик хўжалигида сунъий усулда оқ дўнгпешона балиқларни кўпайтиришида самарали фойдаланиши мумкин. Шунингдек Биз, неводлар ёрдамида саноат усулида овланган оқ дўнгпешоналардан танасининг стандарт узунлиги 70 см бўлган вакиллари саралаб олиб, балиқ питомнигининг ота-она балиқлар ёзги ҳовузига жойлаштиришни ва кейинги йили сунъий кўпайтиришида улардан фойдаланишни тавсия қиламиз.

Кириш. Балиқ етиштириш нисбатан ёш ва ривожланаётган тармоқдир. Деярли яқин вақтгача одамлар асосан балиқларни табиий сув ҳавзаларида етиштиришлари туфайли ўзларини балиқ маҳсулотлари билан таъминлаганлар. Балиқларни кўпайтириш ва етиштириш ҳозиргача фақат бир нечта турлари билан чекланган: бизнинг мамлакатимизда бу асосан карп, озроқ даражада ўтхўр балиқлар, камалакранг гул балиқ.

Аҳолининг юқори даражадаги оқсилли озиқланишни таъминлашга бўлган эҳтиёжининг ўсиши, шунингдек табиий сув ҳавзаларида балиқ захираларининг камайиши балиқ етиштиришни интенсив ривожлантириш, уни юқори самарали соҳага айлантириш, чорвачиликнинг бошқа тармоқларга нисбатан рақобатбардош соҳага айлантириш вазифасини кўяди. Ушбу муаммони ҳал этишда юқори маҳсулдор зотларни яратиш ва улардан самарали фойдаланишга йўналтирилган селекция ва наслчилик ишлари муҳим рол ўйнайди.

Услублар ва материаллар. 2020-2021 йиллар давомида Тошкент вилояти “Балиқчи” хўжалигида мавжуд оқ дўнгпешона балиқлари устида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди.

Бундан ташқари ЎЗР ВЧРҚ Балиқчилик илмий тадқиқот институти ходимлари томонидан йиғилган коллекцион материаллар ҳам таҳлил қилинди.

Ихтиологик тадқиқот усуллари: ўсиш кўрсаткичларининг таҳлили (балиқлар ёши ва ўсиш суръатини аниқлаш), гонадалар етилиш босқичлари, гаметагенезнинг гистологик таҳлили, серпунт кўрсаткичларининг таҳлили, шунингдек статистик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари.

Тошкент вилояти сув ҳавзаларида кейинги йилларда балиқ питомнигидан оқ ва чипор дўнгпешона, оқ амур чавоқларини сув ҳавзасига мунтазам равишда ўтказиб турилганлиги туфайли уларнинг жуда кўп тўдаси шаклланган. Саноат ови барча балиқларни тутиб ола билмайди шу сабабли ҳам йилдан-йилга овланмай қолган балиқлардан сув ҳавзасида ота-она балиқлар тўдаси пайдо бўлган. Генетик жиҳатдан қараганда бу балиқлар Тошкент вилояти балиқ питомникларидан олиб келинган балиқлар авлоди ҳисобланади.

Биринчи йили оқ дўнгпешона балиқлар гонадаси жуда секин ривожланади. Биз балиқ питомниги ҳовузларида парваришланган бир ёзлик чавоқларни ўргандик. Балиқларнинг барчасида гонадаларининг ривожланиши I босқичда эди (1 – жадвал). Балиқларнинг жинсини визивуал тарзда аниқлашнинг имкони йўқ. Гонадалар бир неча миллиграмм оғирликка эга ва улар қорин бўшлиғининг орқа деворида рангсиз, ярим тиниқ йўлакча шаклида эди.

Иккинчи йили оқ дўнгпешона балиқ чавоқлари ҳовузлар эркин, табиий шароитига ўтказилди. 2 ёшдаги ва ундан катта ёшдаги балиқларни биз тадқиқот овлари давомида овладик ва саноат усулидан овланган балиқлардан намуналар олдик. Иккинчи йили урғочи балиқлар гонадаси жуда тез ривожланади. Баҳорда 2-ёшлик урғочи балиқлар гонадаси II босқичнинг ривожланган ҳолатида эди. Балиқлар ёриб қурилганда урғочи ва эркак балиқлар гонадаси фарқ қилишини визивуал тарзда ҳам аниқласа бўлади. Ҳатто гонадаларни оддий сиқиб микроскопда курганда йирик жинсий хужайралар превителлогенезнинг ривожланган ҳолатида бўлиб бундай хужайраларининг сони анча кўп эди. Урғочи балиқлар гонадасининг оғирлиги 1,9 – 4,9 гр.

Ўрганилган барча урғочи балиқлар 2+ ёшда бўлиб III босқичга ўтган эди. (шуни таъкидлаш керакки айнан барча балиқларда оқ дўнгпешона балиқдан фарқли равишда ҳовуз балиқчилиги хўжаликларида фақат озгина қисми жинсий вояга етганлик даражасининг III босқичига ўтган эди. Кўпчилик қисми ҳали II босқичда эди). Бу ёш гуруҳидаги барча урғочи балиқларда гонадасининг ҳажми ошган, тиниқ бўлмасдан яшилдан тортиб жигарранггача бўлади. Икралар яхши «қуролланмаган» кўз билан кўрса бўлади. Гонадалар эзилиб микроскопда кўрилганда ривожланган ооцитлари вителлогенез босқичига ўтган бўлиб уларнинг ўлчамлари ҳам йириклашган 160 – 423 мкм. Гонадаларни тўлиқ ажратиб олса бўлади ва уларнинг оғирлиги 51 – 85 гни ташкил этади.

Март ойида барча 3-ёшлик урғочи балиқларнинг гонадаси жинсий ривожланишнинг IV – босқичида эди. Гонадалар ўлчами кучли йириклашган ва қорин бўшлиғининг катта қисмини эгаллаган. Энг ривожланган икралар ўлчами 0,8 – 1 ммга етди ва уларнинг сариқлик халтаси яхши кўриниб туради, уларни жиҳозланмаган кўз билан кўрса бўлади. Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки оқ дўнгпешона балиқлар урғочисининг барча авлодлари ҳаётининг 3-йилида биринчи марта жинсий вояга етади. Баҳорда нисбатан йирик оқ дўнгпешона балиқлар жинсий етилганликнинг IV босқичида эди.

I – жадвал

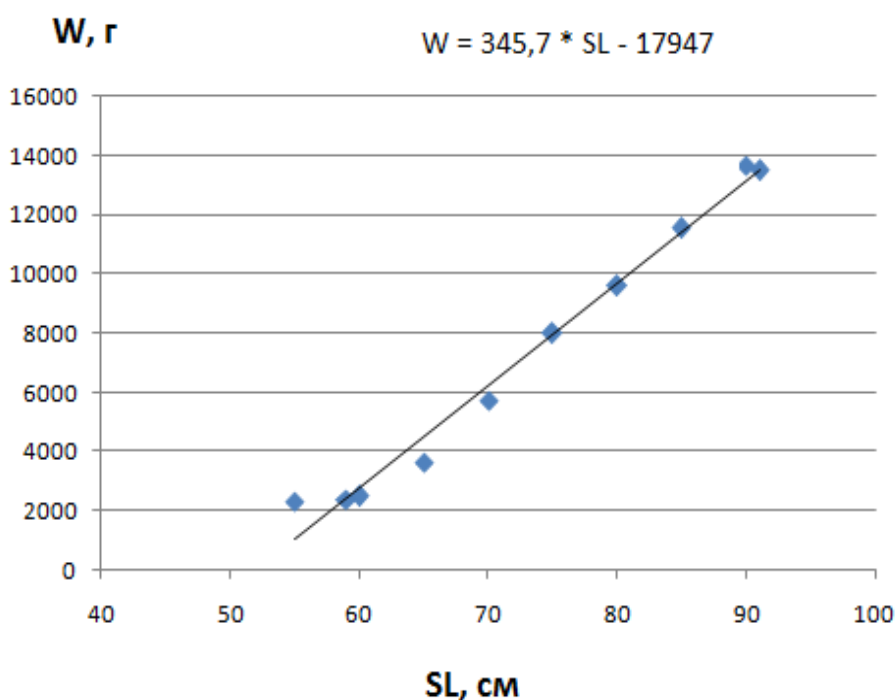
Турли ёшдаги оқ дўнгпешона урғочи балиқлари гонадасининг март ойидаги ҳолати

Ёши, йил	Танасининг стандарт узунлиги, см	Танасининг умумий оғирлиги, г	Гонадасининг жинсий вояга етиш босқичи	N, дона
1	14 – 22	26 – 180	I	25
2	33 – 39	460 – 901	II	25
3	39 – 55	1050 – 2500	IV	12
4	65 – 75	3950 - 5100	IV	10
5 – 7	70 – 81	4950 - 13520	IV	4

Тошкент вилояти балиқ питомникларидаги (Сирдарё ҳавзаси) ва республика текислик қисмидаги сув ҳавзаларидаги оқ дўнгпешона балиқлар тўдаси таққосланганда ҳар икки

тўда бир-бирига генетик жиҳатдан яқин эканлигини кўрсатди (Иванов, 2014; Камилов, 1986; Камилов, Халилов, 2017). Қайд қилиш керакки балиқлар тўдаси синхрон тарзда ривожланади, гонадалар ривожланиш тезлигида фарқ сезилмайди шунингдек, балиқларнинг йиллар бўйича ўсиши ҳам деярлик бир хил. Балиқ питомникларидаги балиқларда фарқ аниқланди: 2-ёшликларида балиқларнинг бир қисми жинсий вояга етганлик кўрсаткичининг II босқичида, қолганлари эса I босқичида бўлса, 3-ёшликларда бир қисм балиқлар жинсий вояга етганлик кўрсаткичининг IV босқичидаги гонадаларга эга бўлса, айримлари ҳалиям II босқичда қолган эди.

Биринчи йили балиқларда ГСИ жуда секин ривожланиб барча бир ёзлик чавоқларда кузга келиб 0,003-0,05% ни ташкил қилди. Март ойида 2- ёшлик урғочи балиқлар ГСИ ошади ва 0,8 – 1,2 % даражасига етади. Учинчи йили гонадалар ривожланиши тезлашади шунинг учун ГСИ бир мунча тезлашади ва март ойида 1,36 – 2,1 % ни ташкил қилади. Бу ёшда ўрганилаётган сув ҳавзасида ҳам оқ дўнгпешона балиқлар урғочиси биринчи марта жинсий вояга етади. Кейинги йиллари қайта жинсий вояга етадиган урғочи балиқлар ГСИ янада юқори кўрсаткичларга эга бўлиб 4-7-ёшлик урғочи балиқларда 11,9 – 35 % ни ташкил қилади. Шундай қилиб, ГСИ балиқлар кўпайувчанлик хусусиятининг ривожланишини ёши ва жинсий вояга етиш даври ҳамда кўпайиш мавсумига қараб ошишини жуда яхши таснифлай олади.

1 – расм. **Ота-она балиқлар тўдаси урғочи балиқлари танасининг умумий оғирлиги (W, г) ва танасининг стандарт узунлигининг (SL, см) боғлиқлиги**

Биз ўрганган жинсий вояга етган балиқлар (26 дона) 3-7 ёшда бўлиб уларнинг стандарт узунлиги 55 – 91,1 см, танасининг умумий оғирлиги 2300 – 13500 гни ташкил қилди. Март ойида балиқлар гонадаси жинсий вояга етилиш кўрсаткичининг IV босқичида бўлиб, оғирлиги 198 – 2890 г. 3- ёшдаги балиқлар гонадасининг оғирлиги 198 – 750 г, 4- ёшдагиларида – 621 – 1100 г ва ундан катта балиқларда – 854 – 2890 г (1 – жадвал).

Балиқлар индивидуал мутлақ серпуштлиги 203 – 2960 минг дона икрани, шу билан бирга 3- ёшлик она балиқларда уларнинг сони 310 – 950 минг дона икрани, 4- ёшдагиларида 590 – 1400 минг дона икрани, ундан катта ёшдаги балиқларда эса 1005 – 2960 минг дона икрани ташкил қилди.

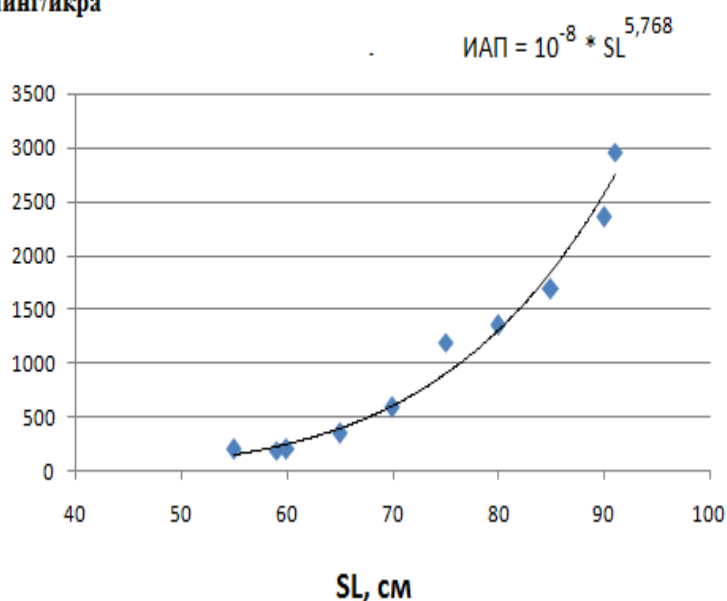
Хулоса ўрнида айтиш мумкинки балиқлар ёши ўтган сайин уларнинг серпуштлиги оша бошлайди, ёши нисбатан катта балиқларда гонадасининг оғирлиги юқори ва шунга мос равишда юқори мутлақ серпуштликка эга бўлади. Таҳлил натижалари оқ дўнгпешона балиқлар мутлақ серпуштлиги ва она балиқлар ўлчами ўртасида ижобий корреляция мавжудлигини кўрсатди: $r_{\text{инс-SL}} = 0,72$; $r_{\text{инс-W}} = 0,75$ (2 – расм).

2 – жадвал

Оқ дўнгпешона урғочи балиқларининг кўпаювчанлик хусусияти кўрсаткичлари (ўлчам гуруҳлари бўйича ўртачаси келтирилган)

Танасининг стандарт узунлиги, см	Танасининг умумий оғирлиги, г	Танасининг ички аъзоларсиз оғирлиги, г	Индивидуал мутлақ серпуштлиги, минг дона	Индивидуал нисбий серпуштлик, икра/г
55	2300	713	203	89
60	2500	2231	204	86
65	3650	3749	350	101
70	6320	5267	590	121
75	8620	6785	1200	165
80	9850	8303	1350	140
85	11540	9821	1685	216
90	13687	11339	2354	240

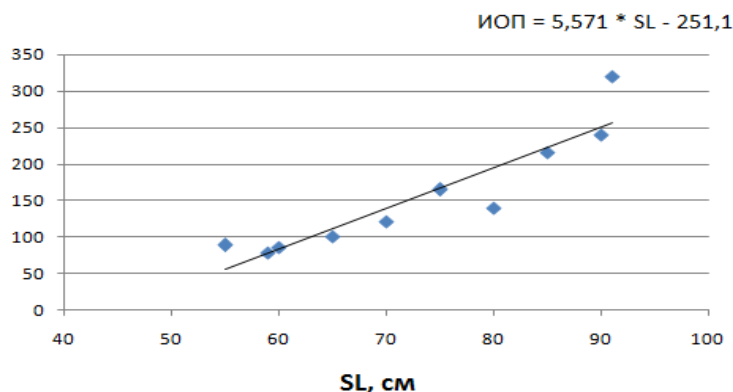
Мутлақ серпуштлиги, минг/икра

2 –расм. Оқ дўнгпешона балиқлари тўдаси урғочи балиқлари индивидуал мутлақ серпуштлигининг танаси стандарт узунлиги билан боғлиқлиги

Балиқлар индивидуал нисбий серпуштлиги 78,2 – 320,2 икра/г тана оғирлиги. Шу жумладан, 3-ёшлиларда унинг сони 78,2 – 190 икра/г, 4-ёшлиларда 90,2 – 216 икра/г, ундан катталарида – 160 – 320 икра/г ташкил қилди. Оқ дўнгпешона балиқлар ота-она тўдасидаги йирик балиқлар нисбатан юқори нисбий серпуштликка эга яъни, уларнинг сони ёшидан катъий назар ўзгариб туради. ($r_{\text{инс-SL}} = 0,63$ $r_{\text{инс-W}} = 0,68$) (3 – расм).

**Индивидуал нисбий
серпуштлиги, нкра/г**

3 – расм. Оқ дўнгпешона балиқлари тўдаси урғочи балиқлари индивидуал нисбий серпуштлигининг танаси стандарт узунлиги билан боғлиқлиги

Хулосалар.

Шундай қилиб Оқ дўнгпешона балиқлар урғочиларининг деярлик барчаси 3-ёшлик даврида биринчи марта жинсий вояга етади. Нисбатан ёши катта ва йирик балиқлар индивидуал мутлақ серпуштлиги юқори. 3-5 ёшдаги йирик она балиқлар нисбий серпуштлиги юқори. Аниқланган ушбу кўрсаткичларни балиқчилик хўжалигида сунъий усулда оқ дўнгпешона балиқларни кўпайтиришда самарали фойдаланиш мумкин. Биз, неводлар ёрдамида саноат усулида овланган оқ дўнгпешоналардан танасининг стандарт узунлиги 70 см бўлган вакиллари саралаб олиб, балиқ питомнигининг ота-она балиқлар ёзги ҳовузига жойлаштиришни ва кейинги йили сунъий кўпайтиришда улардан фойдаланишни тавсия қиламиз. Шунингдек, ота-она балиқлар тўдасини ҳовуз ҳовузларига ўтказиш меъёрларига қатъий риоя қилиш лозим, уларнинг сонини ошириб юбормаслик керак. Бошқа жиҳати: 70 см лик урғочи балиқлар ундан катта ўлчамдаги балиқларга қараганда сув ҳавзаси табиий озуқа базаси томонидан таъминланган бўлад, чунки йирик балиқлар биомассаси юқори бўлади. Тавсияларимизга риоя қилинганда сунъий кўпайтириш технологияси (дозировка, гипофизар инъекция) нисбатан самарали фаолият кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иванов В.А. Интенсивный способ выращивания рыб при комплексном удобрении прудов и приспособленных водоемов. /В.А Иванов, И.В. Моружи, Р.И. Огнева, Е.В. Пищенко // Рыбоводство и рыбное хозяйство. 2014. - №10. – С. 59-66.
2. Камиллов Б.Г. Состояние гонад у самок белого толстолобика *Hypophthalmichthys molitrix* (Val.) в зависимости от темпа роста в условиях Узбекистана. – Вопросы ихтиологии, 1986, 26, 6, с. 1033-1036.
3. Камиллов Б.Г., Халилов И.И. Ёпик сув таъминоти қурилмалари Ўзбекистон шароитида балиқ етиштиришнинг истикболли тизими сифатида. – Тошкент, Vaktoria press, 2017, 76 с.

SECTION 11.

MINING, OIL AND GAS ENGINEERING

Амиркулов Шахруз Нуриддин угли

Стажер-исследователь

Ташкентский государственный технический университет, Республика Узбекистан

АНАЛИЗ ГЕОЛОГО-СТРУКТУРНЫХ ПОЗИЦИЙ И ОСОБЕННОСТЕЙ СОСТАВА РУД СЕВЕРНОГО ТАМДЫТАУСКОГО МАССИВА

Тамдытау-Бельтауский рудный район охватывает центральную часть Центральных Кызылкумов и включает в себе горы Тамдытау, Бельтау и Джетымтау, где сосредоточены основные золоторудные месторождения региона, среди которых следует выделить Мурунтау, Мютенбай, Даугызтау, Амантайтау и др.

Задачей номер один для геологов республики является расширение минерально-сырьевой базы золота, в особенности в горнорудных районах с действующими предприятиями по добыче полезных ископаемых.

Решению данной проблемы является поиск новых объектов, новых рудных тел на флангах и глубоких горизонтах известных и отрабатываемых месторождений. Успех поисков во многом зависит от достоверности расшифровки генетических особенностей и условий формирования месторождения и размещения в нем эндогенного оруденения.

Изучение природных геологических причин способствовавших формированию на том или ином участке земной коры месторождений полезных ископаемых осуществляется многими методами исследований, среди которых особое место занимают геолого-структурные методы изучения условий размещения оруденения.

Геолого-структурные методы позволяют конкретно определить природные факторы контролировавшие или способствовавшие формированию месторождения. Среди этих факторов особое место занимает структурный, который во многом определяет позицию месторождения в геологическом пространстве. (1).

Первые, как правило, сложены магнезиальными, а вторые - железистыми ультрамафитами. В то же время, в последние годы появилось много свидетельств того, что в пределах единых массивов возможно совмещение различных формационных типов гипербазитов с присущими для них хромитовой и платиноидной минерализацией [2-4].

Гипербазит-габбро-плаггиогранитная формация или тескудукский гипербазитгаббро-плаггиогранитный комплекс в литературе известен как ТескудукЧангельдинский «массив» и протрузия. Общая площадь 12 км². Комплекс представлен разрозненными чешуями, пластинами серпентинизированных ультрамафитов, габброидов и плаггиогранитов. Отмечается следующая последовательность залегания отдельных членов офиолитовой ассоциации: нижняя часть офиолитов представлена серпентинитами, измененными верлитами, клинопироксенитами, дунитами, вебстеритами, которые постепенно переходят в габброиды (общая мощность 100-120 м); средняя часть (~ 200 м) – феррогаббро, мелко-, лейкогаббро, до тоналитов; верхняя часть – плаггиограниты. Вмещающими породами базитов и гипербазитов является песчано-сланцевая толща кынгырской свиты верхнего силура.

Гипербазит-базитовый комплекс включает к себе перидотит-габбро-плагиранитовую, metabазальтовую, лейкобазальтовую и трахибазальтовую формации. Среди пород перидотит-габбро-плагиранитовой формации преобладают апоперидотитовые серпентиниты, амфиболизированное, катаклазированное габбро. Реже встречаются небольшие шпирсы и блоки дунитов, пироксенитов. Форма сохранившихся тел пластообразная, контакты тектонические. Несмотря на отчетливо выраженную тектонизацию – катаклаз и милонитизация, исследователи отмечают, что в случаях совместного нахождения, гипербазиты гипсометрически выше сменяются габброидами, а последние – плагиранитами, альбитофирами. Шпинелиды представлены двумя разновидностями: темной зеленовато-бурой и светло-зеленой прозрачной. Первая разновидность - идиоморфные зерна хромшпинелидов размером до 1 мм, которые обычно с периферии часто замещены магнетитом. В зернах хромшпинелидов обнаруживается концентрическая зональность со сменой от центра к периферии ферроферрихромита на феррихромпикотит.

Вторая разновидность шпинелей (герциниты) наблюдается в виде зерен неправильной формы либо их агрегатов и встречается только в интерстициях между индивидами оливина. Сульфиды встречены только в слабоизмененных разновидностях дунитов и представлены преимущественно железистым пентландитом. Последний образует самостоятельные округлые зерна размером до 0.2 мм. Сульфидная вкрапленность обычно тесно ассоциирует с хромшпинелидами. Минералогический состав серпентинизированных перидотитов (лерцолитов): оливин (60-70 %), ромбический пироксен (10-40 %), серпентин с отдельными реликтами оливина (20-35 %), моноклинный пироксен (10-15 %). Акцессорные минералы – хромшпинелид, магнетит, гранат (ед. зерна), пентландит и др. По этим данным описываемые породы относятся к лерцолитовой разности перидотитов. Оливин (форстерит) в большинстве случаев замещен желто-зеленым лизардитом и хризотилом с образованием петельчатой и решетчатой структур. В породе определяется по сохранившимся многоугольникам и округлым реликтам среди серпентинитов. В них чаще присутствуют хром (Cr_2O_3 до 0,23 %) и никель (NiO – 0,27 %), редко кобальт (CoO – 0,93 %), золото (Au – 0,09 %), платина (Pt – 0,15%). Ромбический пироксен представлен отдельными зернами, по данным микрозондового анализа соответствует энстатиту, содержащему примесь хрома (Cr_2O_3 – 0,31 %). Наибольшие содержания хром-магнетита, хромшпинелида и хромита характерно для серпентинизированных перидотитов (лерцолитов) и серпентинитов, в которых количество их иногда достигает 5-10 %, от объема породы. Нередко отмечается сгущение акцессорной вкрапленности вплоть до образования хромистых серпентинизированных перидотитов [5].

Максимальное содержание хрома в перидотитах и серпентинизированных разностях и серпентинитах до 450 г/т, никеля 1800 г/т, кобальта 140 г/т когда в габброидах и парагенетически ассоциирующие с ними базитовых дайках их содержания не превышают соответственно 82 г/т, 62 г/т, 35 г/т и являются окларковыми. По данным И.Х.Хамрабаева и др. (2002 г.) в гипербазитах массива содержание хрома составляет 0,05-0,3 %, никеля – 207-511 г/т, кобальта 31-77 г/т, а хромитовая руда, связанные с ними: Cr – 16-20 %, Ni – 750-850 г/т, Co – 18-131 г/т. В результате нейтронно-активационных анализов минеральных и гравитационных концентратов хромитовых руд и габброидов, обогащенных никельсодержащими сульфидами определены суммарные содержания платиноидов 1-4 г/т [4].

Общий геохимический фон меди, цинка и свинца в породах комплекса характеризуется ниже кларковым, только в диабазовых дайках содержание меди увеличивается до 100 г/т. Содержания золота, серебра и сопутствующих им элементов (Se, Sb, Te, As, Bi) постепенно увеличивается от перидотитов к габброидам и их дереватам. Содержание РЗЭ в перидотитах и их серпентинизированных разностях 12,5- 28 г/т,

пироксенитах – около 7 г/т, габброидах- 9-11 г/т, базитовых дайках -34,7 г/т. Таким образом, в результате детальных минералогических исследований с помощью электронного микроанализатора «Jeol-8800Rh» выявлены и исследованы формы нахождения и вещественные составы породообразующих, акцессорно-рудных минералов и рудогенерирующих флюидных микрообособлений перидотитов, габброидов и их дериватов, а также развивавшихся по ним серпентинитов Тескудук Ченгельдинского массива. Определены главные минералы-носители и минералыконцентраторы хрома, никеля и кобальта, платиноидов, золота, серебра и редкоземельных металлов. Основными минералами хрома в гипербазитах являются хромшпинелиды. С использованием масс-спектрометрического метода анализа (ICP-MS) получена геохимическая характеристика пород Тескудук-Ченгельдинского гипербазитбазитового массива. Подтверждена специализация перидотитов, пироксенитов и серпентинитов на хром, никель и кобальт.

Список использованных источников:

1. Жанибеков Б.О. Геодинамика формирования и структурная позиция золотого оруденения в Тамдытау-Бельтауском рудном районе. <https://www.lib.tpu.ru/fulltext/c/2013/C11/V1/084.pdf>.
2. Пушкарев Е.В., Анникина Е.В., Гаути Дж., Заккарини Ф. Хром-платиновое оруденение Нижнетагилского типа на Урале: структурно-вещественная характеристика и проблема генезиса // Литосфера. 2007. № 3. С. 28-65.
3. Степанов В.А. Платиноидно-медно-никелевое провинции Северо-Азиатского кратона // Региональная геология и металлогения. 2013. №56. С.78-87.
4. Юлдашев М.Н., Рустамов А.И., Халиков А.Б. Строение и рудоносность (золото, платиноиды) мафит-ультрамафитовых проявлений Западного Тамдытау // Геология и минеральные ресурсы. 2001. №6. С. 3-6.
5. Суюндикова Г. М. Рудоносность гипербазитов и базитов Тескудук-Ченгельдинского массива Северного Тамдытау (западный тянь-шань) // Развитие новых идей и тенденций в науках о Земле : минерагения, минералогия и геммология, петрология и геохимия / ред. коллегия: В.А. Косьянов, В.Ю. Керимов, В.В. Куликов. - М. : Издательство Российский государственный геологоразведочный университет имени Сергоорджоникидзе, 2019. –С.392-395.

SECTION 12.

ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION TECHNOLOGIES

Дужак Олена Вікторівна

студентка IV курсу

«Факультету міського господарства та охорони навколишнього середовища»

Донбаська Національна академія будівництва та архітектури, Україна

ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМУВАННЯ ЛЮДЕЙ ПІД ЧАС ВІДВІДУВАННЯ ЗООПАРКІВ

Метою цієї доповіді є дослідити та проаналізувати фактори ризику, що можуть спіткати відвідувачів зоопарків, а також сформулювати перелік правил про належну безпечну поведінку в зоопарках та пересувних звіринцях задля попередження травмування дітей та дорослих.

Загальновідомо, що зоологічний парк (зоопарк) – це заклад для тримання тварин в неволі з метою їх демонстрації, зберігання видів тварин та для вивчення тваринного світу. В зоопарках кожен відвідувач може ознайомитися з представниками дикої природи, з цікавістю та науковою допитливістю дізнатися про поведки диких тварин та, зокрема - хижаків. Однак, поринаючись у спостереження за представниками дикої природи, діти та й дорослі нерідко забувають, що від пухнастих іграшкових ведмедиків та від диванних левенят і тигрів-іграшок справжні хижаки відрізняються агресивними поведками, могутніми лапами, озброєними великими гострими кігтями, та пашами з великими кликами. Тому нерідко зоопарки по всьому світу стають місцем серйозних травмувань людей, і зокрема дітей. За кілька останніх років напади хижаків на людей були і в Україні, і в інших країнах світу, коли хижаки калічили дітей та дорослих. Про це є багато публікацій в засобах масової інформації та Інтернет-мережі.

Так, у травні 2018 року на Тернопільщині у міні-зоопарку на території відпочинкового комплексу лев травмував 14-річного хлопця, заподіявши парубкові рвану рану лівого плеча. Хлопчика доставили до медичного закладу, де з'ясувалося, що 14-річний хлопець, перебуваючи в зоопарку з батьками, намагався зробити фото-селфі з левом і тому надто близько підійшов до клітки з хижакком, порушивши тим самим правила власної безпеки. У результаті власної необережності хлопчик отримав фізичну травму руки, переляк, і як наслідок цього – в майбутньому у парубка можливі психологічні страхи й розлади здоров'я [1]. В зоопарку міста Мена Чернігівської області на початку поточного десятиліття 16-річний хлопець намагався сфотографуватися з ведмедем. Наблизившись до клітки з хижакком надто близько, хлопчик налякав ведмедя фотоспалахами, у результаті чого розлючений ведмідь відірвав хлопцю обидві руки [2].

За декілька останніх років подібні випадки травмування дітей та дорослих були зафіксовані в Україні : в Полтавській області, в Запоріжжі, в Дніпрі, Білій Церкві, а також по всьому світу. Наприклад, в Китаї 6-річну дівчинку батьки поставили біля начебто добродушного тигра, який спокійно лежав на низькому помості, з метою сфотографувати дочку із смугастим красенем. Яскравий фотоспалах фотоапарата налякав тигра, він кинувся на маленьку китайку, вдарив її лапою та засунув її голову собі в пашу. Мати дівчинки також була поранена тигром за руку, коли намагалася врятувати свою доньку. Дівчинку

відразу відвезли до лікарні, проте спроби повернути її до життя не стали успішними [2]. Або такий трагічний випадок, що стався в зоопарку міста Денвер в США : 6-річний ягуар вагою 60 кг загриз відвідувачку, яка залізла до його клітки з метою вивчити цю дику кішку. У результаті даної трагедії жінка померла в лікарні від нанесених ягуаром поранень.

Така травоїдна тварина, як жираф, неодмінно викликає захват у відвідувачів зоопарків. Ще б пак : довгі вії, які надають миловидності мордочці жирафа, кумедні ріжки на голові, довга шия та зріст у 5 метрів, цікавий окрас тулуба – все це є захоплюючим для відвідувачів зоопарку. Проте варто пам'ятати, що у жирафа 4 ноги «оснащені» міцними копитами, та й ноги в жирафа є надзвичайно сильними. Ногами жираф може нанести удар такої сили, що навіть може розмозжити чи обезглавити могутнього хижака. Ось який випадок стався в 2007 році в зоопарку Каунаса в Литві. Жираф ледве не вбив 22-річну студентку, вдаривши ногами дівчину по обличчю та зламавши їй ключицю та ніс. Ця трагічна подія сталася, бо дівчина залізла в клітку до жирафа з метою дослідити поведінкові особливості тварини [3].

При цьому слід відмітити, що у багатьох випадках напад тварин на людей відбувався, як правило – через нехтування відвідувачами правилами безпеки в зоопарках та пересувних звіринцях.

Тож, проблема профілактики травмування людей в зоопарках є актуальною для усіх країн світу. Для представлення масштабності цієї проблеми та її попередження слід розумітися на поведінкових особливостях хижих тварин. Хоча дикі тварини і знаходяться або вирости в зоопарках, проте вони не втрачають в неволі таких рис, як агресія, вміння драться та наносити серйозні травми за лічені секунди – це генетична особливість хижаків. Крім того, у тварин, що знаходяться в неволі, є надчутливим усвідомлення своєї клітки як суто своєї території, яку необхідно захищати від вторгнення чужаків. І дарма, що відвідувач має добрі наміри, простягаючи тварині гостинці! - все одно для хижаків такі вторгнення в їхні клітки здатні викликати генетично-обумовлений інстинкт обороняти свою територію та себе. Хижі тварини можуть напасти навіть на тих, хто їх багато років доглядає та годує, знається на їхніх поведінках. Наприклад, трагічний випадок стався в місті Мена Чернігівської області, де 6 лютого 2021 року тигр вбив працівника зоопарку, який дружив з тигром понад 3 роки, годував його та доглядав за ним [4]. Отож, одним з найголовніших правил безпеки при відвідуванні зоопарків є необхідність відвідувачам дотримуватися дистанції у наближенні до кліток з хижакими та не дратувати тварин фотоспалахами.

При відвідуванні контактних зоопарків слід пам'ятати, що деякі тварини не полишають своєї агресивності навіть під час ігор. Наприклад, люди часто недооцінюють таких на вигляд милих та кумедних тварин, як єноти. Цій тварині необхідні постійні рухливості, постійне вивчення навколишнього середовища, у тому числі – тактильний контакт з тим, хто тримає на руках єнота. Проте вся їхня комунікація відбувається через покуси [5].

Таким чином, напади тварин на людей в зоопарках відбуваються, як правило - через нехтування людьми елементарними правилами поведінки в зоологічних парках. Ці правила безпечного поводження в зоопарках, зазвичай, зазначені на стендах перед входом в зоопарки. Деякі зоопарки зазначають такі правила на офіційних сайтах, як наприклад, на сайті Бердянського зоопарку [6]. Однак відвідувачі або не читають уважно ці правила, або ними нехтують.

Це такі елементарні правила безпеки:

- не годувати тварин принесеною відвідувачами їжею, бо це може спричинити розлади травлення тварин та зробити тварин некерованими;
- небезпечно протягувати руки і ноги в клітки до хижаків;
- при відвідуванні зоопарків рекомендується відвідувачам бути в тверезому стані;
- не можна залишати дітей в зоопарку без нагляду;

- заборонено приводити до зоопарку домашніх тварин;
- заборонено садити дітей на клітки, бар'єри і огорожі з тваринами;
- не можна перелазити через огорожі та бар'єри, де знаходяться тварини;
- не можна наближатися до кліток з тваринами під час фотозйомок, тому що близькі фотоспалахи можуть налякати хижаків, і звір розлютиться;
- не рекомендується дивитися тваринам «очі в очі», тому що хижак такий погляд інстинктивно сприймає як заклик до нападу і, зазвичай, нападає;
- контактне спілкування з тваринами можна здійснювати лише у присутності спеціального фахівця – інструктора по годуванню тварин [2].

Ці нескладні правила допоможуть помилуватися представниками дикої природи без заповідання шкоди собі та тваринам. Дані правила стають дуже актуальними для дітей напередодні канікул, коли школярі, мандруючи, відвідують зоопарки на канікулах. Тому в якості рекомендації можна запропонувати вихователям та фахівцям, які працюють з дітьми, вивішувати на стендах оголошень «Для батьків» поради про безпечну поведінку з тваринами в зоопарках, доцільно проводити на цю тему роз'яснювальну роботу з дітьми, а також під час батьківських зборів нагадувати батькам про міри запобігання травмуванню людей під час відвідування зоопарків. Також доцільно було б покращити роз'яснювальну роботу в зоопарках та пересувних звіринцях, акцентуючи увагу відвідувачів на необхідності дотримання правил належного безпечного поводження, роздруковувати на вхідних білетах перелік цих правил.

Завершуючи доповідь, хочеться відмітити, що зазначені превентивні рекомендації не мають на меті залякати людей та відштовхнути від вивчення дикої природи, представники якої знаходяться в зоопарках. Навпаки, цими рекомендаціями хотілося б акцентувати увагу на відповідальному ставленні до природи й до власної безпеки та зауважити, що хижаки – це не іграшки, і травмонебезпечним є нав'язувати їм свій жартівливий тон під час візитів дітей та дорослих до зоопарків.

Список використаних джерел:

1. У міні-зоопарку Тернопільщини лев травмував підлітка (2018). Вилучено з: <http://www.unn.com.ua/uk/news/u-mini-zooparku/1733453>
2. Этот опасный зоопарк (2019). Вилучено з: <http://vzglyadzagran.ua/news/etot-opasnyj-zoopark>
3. Дикая природа мстит (2018). Вилучено з: <http://m.day.kyiv.ua>
4. На Черниговщине убитый тигром работник зоопарка дружил с хищником более 3 лет (2021). Вилучено з: <http://tsn.ua/ubityy-tigrom-rabotnik-zooparka>
5. Хитрый, ловкий и опасный : енот (2020). Вилучено з: <http://gorod-plus.tv>
6. Бердянський зоопарк. Правила відвідування. Вилучено з: <http://azovzoo.ucom>

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ГРУПА:

Чорна В.І.

д-р.біол.наук, проф., зав.каф. екології

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

Ворошилова Н.В.

канд.біол.наук, доцент, доцент кафедри екології

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

Доценко Л.В.

доцент, доцент кафедри екології

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

Мурадян Л.В.

аспірант кафедри екології

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

РОСЛИННІ УГРУПОВАННЯ В УРБОЛАНДШАФТАХ

Зростаюче техногенне навантаження на навколишнє середовище в урбанізованих місцях призводить до деградації рослинного покриву, збіднення фітоценозів з втратою корінних видів та перевагою рудеральних, формування нетривалих угруповань. Вплив промисловості та транспорту викликає значні порушення міських екосистем. Вирішення питань оптимізації довкілля можливе через збереження та відтворення рослинних комплексів, створюючи їх за основами екологічної відповідності,

Урбогенез, як розвиток і ріст міських поселень, обумовлює формування в зональних ландшафтних сферах таких особливих їхніх виділів як урболандшафти, що характеризуються особливостями біоти на основі активної діяльності людини по зеленому будівництву та природного розвитку рослинності на неконтрольованих або мало регульованих територіях.

В еволюції урболандшафтів прогресуючими є зміни всіх організмів і їх угруповань, в тому числі рослинних, в напрямку збільшення стійкості в цих ландшафтах шляхом особливого антропо обумовленого відбору, який є проявом мікроеволюційних явищ і процесів стосовно організмів і гомеостатичних механізмів функціонування та розвитку зонального ландшафту.

Здатність всіх організмів (в тому числі рослин) утримувати екологічні позиції в урболандшафтах є урботолерантністю, тобто одним з проявів антропотолерантності та, переважно, технотолерантності. Провідні фактори урболандшафтів – пило-димо-газове аерозольне забруднення атмосфери, ґрунтів, зведені ґрунти та специфічні урбоземи, техноземи, новоутворені субстрати та місцями субстрати гірських порід, винесених на земну поверхню при відкритому видобутку корисних копалин, ненормоване та неконтрольоване освітлення, шуми тощо, а для рослин механічні пошкодження та культивування створюють особливий комплекс, який в цілому діє як суттєва середовищевірна сила. В міських агломераціях промислових зон, де житлові масиви і різні підприємства просторово достатньо наближені, урбо- і техногенні ландшафти важко розчленувати, а урботолерантність практично не можливо відділити від технотолерантності. Урбо- та технотолерантність є формами прояву антропотолерантності, яка спряжена еволюційно з антропофілією, синантропізацією в живій природі, в тому числі в рослинному світі.

Антропотолерантність розуміється нами як одна з особливостей екологічного спектру рослинного виду, яку забезпечують різні амплітуди стійкості виду на фоні різноманітних антропогенних факторів. Термін „антропотолерантність” припускає також широке трактування меж стійкості популяцій, видів угруповань до впливу людини, включаючи способи введення в культуру, культивування, селекцію, різнобічне використання рослин дикої і культурної флори. Антропотолерантність є комплекс адаптацій до багатьох прямих та опосередкованих антропогенних впливів. З позицій загальної екології можна виділити види широкої екологічної валентності до впливів людини, тобто з високою антропотолерантністю (евриантропоеки) та з низькою антропотолерантністю (стеноантропоеки). Разом з тим, неоднозначність та нерівноцінність антропогенних факторів дозволяє таким же чином характеризувати будь-який вид у межах кожного антропогенного фактору. Отже, антропотолерантність відрізняється специфічним для кожного виду спектром екологічних амплітуд.

Різні типи штучних деревних насаджень розрізняються за технотолерантністю в залежності від їх структури (будови) та складу. Підвищеною витривалістю відзначаються тіньові та напівтіньові типи насаджень, в жорстких умовах мало- або однопорідні (біла акація, берест, дуб, бирючина), в кращих лісорослинних умовах більш складні (з участю дубу, клену, липи, жимолості) [1].

За ступенями збільшення відносної стійкості до техногенних впливів в штучних лісових угрупованнях прослідковується такий убуваючий ряд: лишайники, епіфітні мохи, чагарники, дерева, трави (з переважанням злаків). В техногенних умовах лісові насадження характеризуються підвищеною доступністю проникнення нових видів, ослабленням процесів накопичення фітомаси та розкладання опаду, спрощенням структури, рудералізацією, підсиленням вторинних пошкоджень, блокуванням процесів лісопокращення ґрунтів. Оптимізація таких угруповань має бути багатоплановою для підсилення їх технотолерантності.

В цілому, толерантність рослин і їх угруповань в урболандшафтах може мати різні вирази та межі.

Рослинність відіграє все більшу значущість у формуванні архітектурної структури міст і міських агломерацій, особливо на фонах різного техногенного забруднення всіх середовищ життя та естетичних і духовних запитів і потреб населення. Напрями та шляхи оптимізації рослинності урболандшафтів, підвищення її функціональної значущості, естетичності мають бути обґрунтовані з різних позицій теоретичних і прикладних розробок біогеоценології, лісознавства та ґрунтознавства.

В теорії зеленого будівництва та архітектури парцелярність виявилася одним з інтуїтивно визначених способів створення острівкових осередків та мозаїк декоративно та естетично цінних трав, чагарникових і деревних порід, що імітує парцелярність рослинних угруповань в природі. Природна сутність парцелярності є виразом мозаїчності екоотопів, насамперед, едатоців (індивідуалізація крупних педонів), які забезпечують утворення парцел як окремих виділів на всю товщу біогеоценозу. Групове розташування деревних або чагарникових порід, які відрізняються декоративною цінністю, примножує естетичну сприйнятливості різних рослинних осередків, що створюються в скверах і парках або в рекреаційних зонах. Імітація парцелярності природних угруповань в культурфітоценозах урболандшафтів крім художньо-естетичної цінності забезпечує стійкість створюваних груп за рахунок групового ефекту, визначеного Г.Ф.Морозовим [2] для деревних, а С.І.Чернобривенком [3] – для трав'яних видів. На основі цього ефекту оцінювані з висоти пташиного польоту зелені масиви санітативно-захисних і рекреаційних зон відзначаються більшою стійкістю при їх складних згрупованих конфігураціях, ніж при смуговидних.

В чагарниково-деревних угрупованнях зелених захисних і рекреаційних масивів парцелярність формується природно на основі екоотопічних розходжень площ, що визначає

розвиток і утримання там певного видового складу, або створюється штучно, шляхом заздалегідь визначеної горизонтальної структури деревних і чагарникових насаджень. Разом з тим, слід відзначити значну роль техногенних факторів (забруднення, підтоплення, локального зведення ґрунтів і рослинності), що обумовлює мозаїчність рослинності урбанізованих територій, особливо там, де лісо- та культуртехнічні заходи нерегулярні.

Теоретичні та експериментальні пошуки в цьому напрямку складають тільки певну частку в значно широкій і складній картині екологічного обґрунтування зеленого будівництва та архітектури в урболандшафтах.

Список використаних джерел:

1. Бельгард А.Л. Степное лесоведение. М.: Лесная промышленность, 1971. – 336 с.
2. Морозов Г.Ф. Учение о лесе. – М.,Л.: Гослесбумиздат, 1949. – 455с.
3. Чернобривенко С.И. Биологическая роль растительных выделений и межвидовые взаимоотношения в смешанных посевах. М.: Наука, 1956. – 242 с.

SECTION 13. COMPUTER AND SOFTWARE ENGINEERING

Алексеев Виктор Федорович

канд. техн. наук, доцент кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

Сыс Анна Дмитриевна

магистр техн. наук,
аспирант кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

Пискун Геннадий Адамович

канд. техн. наук, доцент кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК СРЕДСТВО ОПТИМИЗАЦИИ ПАРАМЕТРОВ СИЛОВЫХ ИНТЕГРАЛЬНЫХ МИКРОСХЕМ

В условиях становления рыночных отношений возникла проблема создания конкурентоспособных изделий электронной техники (ИЭТ) и многих других изделий бытового и промышленного назначения. Несоответствие существующих теоретических и методологических подходов к проектированию, особенности их построения и реализации на ранней стадии разработки приводит к существенному снижению эффективности и качества производимого продукта, отставанию внедрения передовых технологий в перспективные научно-технические разработки.

На ранних стадиях разработки силовых интегральных микросхем (ИМС) одной из основных задач является проектирование конкурентоспособного продукта, либо его оптимизация.

Конкурентоспособность – это набор потребительских и ценовых характеристик, определяющих степень успеха товара на рынке. Понятие конкурентоспособности продукции включает в себя все, что отличает ваш товар от других. Это степень удовлетворения запросов потребителей в сравнении с аналогичными товарами, которые представлены на этом же рынке. Иными словами, конкурентоспособность – это способность товара отвечать рыночным требованиям и пожеланиям клиентов. Узнайте, как создать лучший продукт на рынке [1].

Конкурентоспособность товара закладывается еще на стадии проектирования и основным ее условием должны быть качество и затраты. Определение (моделирование) уровня конкурентоспособности продукции является необходимым условием ее реализации на рынке. К сожалению, производители неоднократно сталкивались с ситуацией выпуска новых изделий электронной техники, которые по своим характеристикам значительно уступали аналогичным товарам, а затраты на его производство были значительно выше.

Также не редки случаи, когда выпускаемые ИМС, в силу очень долгой стадии проектирования, утрачивали свою актуальность к моменту выпуска, и все затраты и усилия по разработке данных электронных изделий были потрачены напрасно. Такая ситуация влечет за собой огромные убытки для производителя.

Во избежание вышеописанных ситуаций, в работе рассмотрены и предложены методы по оптимизации ИМС, затрагивающие экономическую сферу проектирования, поскольку их оптимизация напрямую зависит от конкурентоспособности проектируемого устройства.

На сегодняшний день существует большое число работ в области определения конкурентоспособности проектируемых изделий на ранних этапах проектирования (Е.П. Голубков, Р.А. Фатхутдинов, И.М. Лемешевский, М.М. Юзбашев); о стандарте моделирования бизнес-процессов IDEF и CALS-технологии (И.В. Емельянович, И.Б. Кушнир, А.Н. Самоделов, Е.Д. Пожидаев, В.П. Стрельников, А.В. Федухин). Среди зарубежных авторов особый интерес вызывают работы Ж.Ж. Ламбена, Уэллсфорда Ларри Р, в которых описано построение IDEF0 моделей бизнес-процессов управления при проектировании устройств.

Разработка методов, математических моделей, алгоритмов и бизнес-процессов для оценки конкурентоспособности ИЭТ является актуальной задачей.

Для оценки конкурентоспособности силовых интегральных микросхем необходимо математическое обеспечение, состав которого приведен на рисунке 1.

Рис. 1. Состав математического обеспечения

Как видно из рисунка 1, в состав математического обеспечения входят модели прогнозирования объема спроса, себестоимости объекта проектирования и модели расчета его себестоимости. Под прогнозированием объема спроса понимается предсказание значения этого показателя в будущем, или иначе термин «Прогнозирование» используется в соответствии с его классическим определением [2–4]. В отличие от этого определения прогнозирование себестоимости относится к данному моменту времени и означает приближенную оценку экономического показателя на этапе анализа технического задания, степень точности которого всегда меньше расчета себестоимости объекта проектирования во время эскизного проектирования. При прогнозировании объема спроса пользуются регрессионными моделями.

В процессе инновационной деятельности участвуют структурные подразделения предприятия. Информационная поддержка процесса управления инновационной деятельностью в сложных системах, отличается от традиционного представления об управлении производственной деятельностью предприятия [5].

При решении задач создания конкурентоспособных ИМС на начальной стадии разработки немаловажным является маршрут проектирования с оптимальной последовательностью выполнения проектных процедур. Маршрут проектирования основывается на системном анализе сложных объектов. Характерная особенность этого маршрута состоит в том, что после процедур, относящихся к этапу маркетинговых исследований, составления технического задания и выбора изделия-аналога осуществляется прогнозирование технических и экономических показателей (этап анализа технического задания), а затем рассчитываются значения этих показателей на этапе эскизного проектирования, если процедуры прогнозирования показателей качества и прогнозирования себестоимости привели к положительному результату.

В процессе оптимизации параметров ИМС необходимо учитывать тепловые воздействия, которые возникают в процессе работы ИЭТ [6-11]. Так, например, в [7] показана необходимость численного моделирования тепловых процессов, протекающих в микроэлектронных структурах. Отмечается, что трудности расчета температурных полей в микроэлектронных структурах увеличиваются вследствие непрерывного увеличения плотности упаковки, числа топологических слоев, уменьшения размеров элементов. Предлагается в качестве метода моделирования выбрать метод конечных элементов, как эффективный способ численного решения краевых задач теплообмена.

Сегментирование рынка следует осуществлять опытно-интуитивными и автоматическими методами. Для автоматической сегментации рынка предложен метод, основанный на анализе диаграмм рельефа рынка. Сегментирование рынка завершается выбором одного или нескольких наиболее перспективных сегментов. После сегментирования рынка в каждом сегменте выбирается эталонный объект сравнения, объективно характеризующий запросы потребителей и их покупательную способность [12, 13].

В качестве эталонного объекта сравнения может быть реально существующее изделие, которое необходимо модернизировать в соответствии с запросами и возможностями потребителей или некоторое гипотетическое изделие, привлекательное для потребителей с позиций удовлетворения обусловленных потребностей и приемлемой стоимости. Показатели эталонного объекта сравнения формируются по результатам опроса потребителей и производителей. Эталонный объект сравнения рассматривается как главный конкурент другим изделиям, к показателям которого следует приблизиться при проектировании нового изделия.

Представляется также целесообразной процедура качественной оценки технологичности конструкций изделий-конкурентов и входящих в них конструктивов различной структурной иерархии. При таком алгоритме анализа изделий-конкурентов становится возможным определение направлений обеспечения конкурентоспособности ИМС.

Цель прогнозирования объема спроса заключается в выявлении вероятностных альтернатив развития рынка для принятия эффективных решений и выработки стратегии деятельности предприятия.

По степени новизны объекты проектирования можно выделить в три группы:

1. Изделия, воспроизводящие имеющиеся конструкции без существенных схемных, конструктивных и размерных изменений, приводящих к улучшению одного, двух и более показателей качества.

2. Изделия, модифицирующие существующие конструкции путем разработки электрических схем и конструкций.

3. Изделия, не имеющие аналогов, новые по схемному и конструктивному исполнению.

Наибольшее улучшение показателей качества имеет место в изделиях третьей группы. Их проектирование базируется на научно-исследовательских работах, завершающихся составлением технического задания, в связи с чем отпадает необходимость проведения процедур внешнего проектирования.

Для повышения эффективности анализа технического задания целесообразно пользоваться моделью, отражающей зависимость показателей качества от этапов схмотехнического, конструкторского, технологического проектирования и производства.

Для решения описанных задач можно воспользоваться методикой комплексного математического моделирования, интегрированной с инструментами CALS, которые наиболее адекватно воспроизводят весь комплекс физических процессов, происходящих в ИМС и связанных с ним режимах работы устройства.

CALS-технологии (*англ.* Continuous Acquisition and Lifecycle Support – непрерывная информационная поддержка поставок и жизненного цикла продукции), или ИПИ (информационная поддержка процессов жизненного цикла продукции) – подход к проектированию и производству высокотехнологичной и высокотехнологичной продукции, заключающийся в использовании компьютерной техники и информационных технологий на всех этапах жизненного цикла продукции.

Благодаря постоянной информационной поддержке обеспечиваются единые способы управления процессами и взаимодействия всех участников этого цикла: потребителей продукции, поставщиков, производителей продукции, оперативного и обслуживающего персонала. Информационное обеспечение осуществляется в соответствии с требованиями системы международных стандартов, регулирующих правила такого взаимодействия, в основном посредством электронного обмена данными.

Использование технологий CALS позволяет значительно сократить объем проектных работ, так как описания многих компонентов оборудования, машин и систем, которые были спроектированы ранее, хранятся в унифицированных форматах данных сетевых серверов, доступных любому пользователю. Решение проблем ремонтпригодности, интеграции продукции в различные системы и среды, адаптации к меняющимся условиям эксплуатации, специализации проектных организаций значительно облегчен.

Список использованных источников:

1. Конкуренентоспособность продукции: как вычислить и повысить // Журнал коммерческий директор [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа: <https://www.kom-dir.ru/article/2353-konkurentosposobnost-produktsii> – Дата доступа: 17.09.2021.
2. Гаскаров, Д.В. Прогнозирование технического состояния и надежности радиоэлектронной аппаратуры / Д.В. Гаскаров, Т.А. Голинкевич, А.В. Мозгалевский; Под ред. Т.А. Голинкевича. – М.: Сов. радио, 2004. – 224 с.
3. Донец, А.М. Анализ методов прогнозирования себестоимости радиоэлектронных средств на этапе внешнего проектирования / А.М. Донец [и др.] // Системные проблемы качества, математического моделирования, информационных и электронных технологий – Материалы Междунар. науч.-техн. конф. Москва – Воронеж – Сочи, 2003. – Ч.8. Секция 9. – С. 62-64.

4. Модели прогнозирования надежности интегральных схем с учетом воздействия электростатического разряда / В.Ф. Алексеев [и др.] // Slovak international scientific journal. – 2018. – Vol. 1, №24. – Pp. 47–62.
5. Алексеев, В.Ф. Информационная поддержка управления инновационной деятельностью предприятия / В.Ф. Алексеев, Д.В. Лихачевский, В.В. Хорошко // BIG DATA and Advanced Analytics = BIG DATA и анализ высокого уровня: сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20-21 мая 2020 года: в 3 ч. Ч. 3 / редкол.: В. А. Богуш [и др.]. – Минск: Бестпринт, 2020. – С. 412 – 417.
6. Алексеев, В.Ф. Моделирование тепловых полей электронных систем в среде ANSYS / В.Ф. Алексеев, Д.В. Лихачевский, Г.А. Пискун // BIG DATA and Advanced Analytics = BIG DATA и анализ высокого уровня: сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20-21 мая 2020 года: в 3 ч. Ч. 3 / редкол.: В. А. Богуш [и др.]. – Минск: Бестпринт, 2020. – С. 282 – 286.
7. Алексеев, В.Ф. Методика численного моделирования тепловых процессов в микроэлектронных структурах / В.Ф. Алексеев, Д.В. Лихачевский, Г.А. Пискун // BIG DATA and Advanced Analytics = BIG DATA и анализ высокого уровня: сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20-21 мая 2020 года: в 3 ч. Ч. 3 / редкол.: В. А. Богуш [и др.]. – Минск: Бестпринт, 2020. – С. 34 – 37.
8. Алексеев, В.Ф. Воздействие разрядов статического электричества на полупроводниковые структуры и интегральные схемы / В.Ф. Алексеев, Г.А. Пискун, А.А. Лисовский // Danish Scientific Journal. – 2018. – Vol.1, №19. – Pp. 31–41.
9. Алексеев, В.Ф. Численное моделирование тепловых процессов электронных модулей на базе моделей, созданных в Altium Designer и SolidWorks / В.Ф. Алексеев, А.А. Константинов // Danish Scientific Journal. – 2018. – Vol.1, №19. – Pp. 16–30.
10. Zhuravliov, V. Thermal conductivity influence on failures of semiconductor ICs under powerful EMP action / Vadim Zhuravliov, Victor Alexeev // The 2003 IEEE International Symposium on Electromagnetic Compatibility (EMC): Symp. Rec. - 2003. – Vol. 2. – P. 1040–1042.
11. Алексеев, В. Ф. Тепловые модели отказов полупроводниковых структур при воздействии мощных электромагнитных импульсов / В. Ф. Алексеев // Доклады БГУИР. – 2005. – №2. – С. 65 – 72.
12. Донец, А.М. Прогнозирование объема спроса изделий / А.М. Донец [и др.] // Интеллектуальные информационные системы – Тр. Всерос. конф. Воронеж, 2001. Ч.2. – С. 23.
13. Донец, А.М. Подсистема оценки качества и конкурентоспособности РЭС / А.М. Донец, Н.Э. Самойленко, С.А. Донец // Проблемы обеспечения надежности и качества приборов, устройств и систем – Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: ВГТУ, 2000. – С. 29-34.

Алексеев Виктор Федорович

канд. техн. наук, доцент кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

Пискун Геннадий Адамович

канд. техн. наук, доцент кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

Сыс Анна Дмитриевна

магистр техн. наук,
аспирант кафедры проектирования информационно-компьютерных систем
Учреждение образования «Белорусский государственный университет информатики и радиоэлектроники, Республика Беларусь»

ОБЗОР МЕТОДОВ КОМПЬЮТЕРНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ СИЛОВЫХ ИНТЕГРАЛЬНЫХ МИКРОСХЕМ В УСЛОВИЯХ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЭЛЕКТРОСТАТИЧЕСКОГО РАЗРЯДА

К современной электронной аппаратуре, как общего, так и специального назначения, предъявляются все более жесткие требования по повышению быстродействия и надежности при снижении габаритных размеров и энергопотребления. Особый интерес представляют силовые микросхемы (ИМС). В связи с малыми топологическими размерами элементов достаточно сложно осуществить эффективную защиту этих микросхем от воздействия электростатического разряда (ЭСР).

Существует достаточно большое число работ в области определения влияния разрядов статического электричества на функционально сложные изделия твердотельной электроники. Наиболее значимые результаты были получены российскими и белорусскими учеными, которые проводили исследования в таких областях, как воздействие разрядов статического электричества на полупроводниковые изделия (Горлов М.И., Белоус А.И., Емельянов В.А., Ануфриев Л.П., Алексеев В.Ф., Пискун Г.А.); методы защиты устройств от электромагнитных помех (Кечиев Л.Н.); средства защиты интегральных схем от воздействия деструктивных импульсов разрядного тока (Каверзнев В.А., Грошева Г.Д.). Среди зарубежных авторов особый интерес вызывают работы Джоввета Ч., Хабигера Э., Шваба А., Amerasekera A., Semenov O. и Voldman Steven H., в которых представлено описание отдельных механизмов влияния и упрощенные аналитические подходы для решения задач, связанных с воздействием разрядов статического электричества на приборы [1–7].

Однако проблема исследования влияния ЭСР на ИМС при воздействии контактного разряда статического электричества разработана не в полной мере. В частности, научный и практический интерес представляет разработка численной модели по исследованию тепловой нестационарности в системе токоведущих элементов микросхем при воздействии контактного разряда статического электричества.

Для стабильности работы электронных средств необходимо знать пределы условий и конструктивных возможностей силовых ИМС при производстве и различных условиях эксплуатации.

Одним из направлений исследования при проектировании ИМС и всего устройства, является влияние температуры как последствия электростатического разряда.

Следует отметить, что сложность и дороговизна оборудования для экспериментов, а также большая разновидность типов силовых ИМС и их конструкторских особенностей ведет к определенным значительным затруднениям при проведении исследований опытным путем.

Все эти факторы позволяют сделать вывод, что необходимо разрабатывать числовые модели по имитации физических процессов в силовых ИМС.

Рассмотрим некоторые вычислительные системы, позволяющие в той или иной степени выполнить численное моделирование воздействия ЭСР на электронные компоненты:

- *ANSYS* – универсальная система конечных элементов (КЭ) анализа с встроенным пре-/постпроцессором;
- *MSC.Nastran* – универсальная система КЭ анализа с пре-/постпроцессором *MSC.Patran*;
- *Impact* – универсальная система КЭ анализа с встроенным пре-/постпроцессором;
- *NXNastran* – универсальная система КЭ анализа с пре-/постпроцессором *FEMAP*;
- *COMSOL Multiphysics* – универсальная система КЭ анализа с пре-/постпроцессором;
- *NX Nastran* – универсальная система МКЭ анализа;
- *Zebulon* – универсальная система МКЭ анализа с расширенной библиотекой нелинейных моделей материалов.

Из перечня выделенных программ, можно сделать основной вывод: наиболее общим и достаточно эффективным методом численного моделирования сложных систем, к каким относится и система электростатического разряда, является метод конечных элементов (МКЭ) [8]. Основная идея метода конечных элементов состоит в минимизация функционала вариационной задачи на множестве кусочно-непрерывных функций, каждая из которых определена на конечном числе подобластей. Кусочно-непрерывные функции определяются с помощью значений непрерывной величины в конечном числе точек рассматриваемой области.

В общем случае непрерывная величина заранее неизвестна, и нужно определить значения этой величины в некоторых внутренних точках области. Однако дискретную модель можно построить, если предположить, что числовые значения этой величины в каждой внутренней точке области известны. Для непрерывной величины поступают следующим образом [8]:

- в рассматриваемой области фиксируется конечное число точек. Эти точки называются узловыми точками, или узлами;
- значение непрерывной величины в каждой узловой точке считается переменной, которая должна быть определена;
- область определения непрерывной величины разбивается на конечное число подобластей, называемых элементами. Эти элементы имеют общие узловые точки и в совокупности аппроксимируют форму области;
- непрерывная величина аппроксимируется на каждом элементе полиномом, который определяется с помощью узловых значений этой величины. Для каждого элемента определяется свой полином, но полиномы подбираются таким образом, чтобы сохранялась непрерывность величины вдоль границ элемента.

К недостаткам метода конечных элементов относят: искусственное ограничение области расчета, дискретизацию окружающего пространства, выполнение новой дискретизации при изменении положения элементов. Хотя ресурсы совершенствования МКЭ практически исчерпаны, однако ведется разработка численных методов, а также реализующих их программных комплексов, позволяющих более экономично использовать

вычислительные ресурсы и гарантировать эффективное решение многовариантных задач анализа и проектирования.

Разбиение области на подобласти носит феноменологический характер, следовательно, зависит от имеющихся навыков. Некачественное разбиение приводит к ошибочным результатам, если даже остальные этапы метода осуществляются с достаточной точностью. Процедура дискретизации области состоит из задания числа, размеров и формы подобластей, которые используются для построения дискретной модели реального объекта. Элементы необходимо выбирать с достаточной точностью, т.е. размер элемента должен зависеть от сходимости задачи, поэтому нужно иметь некоторые общие соображения об окончательных значениях, с тем чтобы можно было уменьшить размеры элементов в тех областях, где значение градиентов велико, и увеличить их там, где значение градиентов близко к нулю. Отметим, что в программных комплексах типа дискретизация области проводится пользователем. Это обусловлено тем, что общего метода разбиения на элементы в настоящее время не существует, и наиболее эффективный метод разбиения – это навык пользователя, знающего природу описываемого процесса.

Продвижение в область субмикронных размеров сопровождается существенным ростом сложности проектирования и изготовления силовых микросхем: технологический процесс насчитывает несколько сотен операций; используется уникальное технологическое и измерительное оборудование, материалы и оснастка; предъявляются сверхжесткие требования к чистоте и климату производственных помещений; становится обязательным учет малоразмерных физических эффектов при проектировании схем, аналитический расчет которых на основе инженерных формул в принципе невозможен. Применение субмикронных технологий требует обязательного учета трехмерных эффектов при проектировании конструкций элементов силовых микросхем, что также существенно усложняет их разработку. Особые трудности вызывает защита от воздействий ЭСР.

Для выявления и различных исследований процессов при воздействии ЭСР используют различные структурные электрические модели (СЭМ), в которых тело человека и его отдельные части вместе с этой аппаратурой задаются в виде эквивалентных сопротивлений, емкостей и индуктивностей. Затем моделируется электрический разряд с тела на аппаратуру и рассматривается протекающий при этом переходный процесс [1–7].

При описаниях моделей учитываются способы возникновения ЭСР. Так электрические заряды в материалах могут возникать при разрыве контакта между ними, при деформации материалов, при их трении друг о друга. Кроме того, они могут появляться при получении этих материалов, их переработке и эксплуатации.

На базе справочных данных о свойствах материалов, задействованных при воздействии ЭСР, и физических характеристиках протекающих процессов, строится математическая модель для каждого случая и на базе ее производится компьютерное моделирование.

Структурные электрические модели заряжения и разрядов в электронной аппаратуре базируются, прежде всего, на понятии системы, как взаимодействующих объектов, в которой возникает ЭСР. Для рассмотрения и моделирования воздействия электростатических разрядов на силовые ИМС это прежде всего система «оператор-аппаратура», характеризующаяся разрядами статического электричества с заряженного тела оператора на аппаратуру. Еще одним примером такого рода системы является компонент электронной схемы, заряжающийся в процессе движения по конвейеру, и затем разряжающийся на близко расположенный и заземленный проводящий предмет. В этом случае система носит название модели «заряженного компонента».

Модели воздействия электростатических разрядов на микросхемы достаточно хорошо описаны в [1].

Список использованных источников:

1. The Impact of ESD on Microcontrollers / G.A. Piskun, V.F. Alexeev, S.M. Avakov, V.E. Matyushkov, D.S. Titko; edited by PhD, Associate professor V.F. Alexeev. – Minsk: Kolorgrad, 2018. – 184 p.
2. Алексеев, В.Ф. Испытание электронных средств по моделям воздействия электростатического разряда / В.Ф. Алексеев, Г.А. Пискун, Н.А. Панасюк // Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути: матеріали XV міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, Київ, 29 квітня 2021 р. / Наукова платформа Open Science Laboratory. – Київ, 2021. – С.284–293.
3. Алексеев, В.Ф. Моделирование тепловых полей электронных систем в среде ANSYS / В.Ф. Алексеев, Д.В. Лихачевский, Г.А. Пискун // BIG DATA and Advanced Analytics = BIG DATA и анализ высокого уровня: сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20-21 мая 2020 года: в 3 ч. Ч. 3 / редкол.: В. А. Богуш [и др.]. – Минск: Бестпринт, 2020. – С. 282 – 286.
4. Моделирование джоулевого нагрева в среде COMSOL Multiphysics / В.Ф. Алексеев и др. // Доклады БГУИР. – 2018. – № 7 (117). – С. 90 - 91.
5. Программное обеспечение инженерного моделирования физических процессов. Лабораторный практикум. В 2 ч. Ч.1: Тепловые режимы работы и защиты конструкций РЭС от механических воздействий: пособие / В.Ф. Алексеев, И.Н. Богатко, Г.А. Пискун. – Минск: БГУИР, 2017. – 124 с.
6. Алексеев, В.Ф. Методика численного моделирования тепловых процессов в микроэлектронных структурах / В.Ф. Алексеев, Д.В. Лихачевский, Г.А. Пискун // BIG DATA and Advanced Analytics = BIG DATA и анализ высокого уровня: сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20-21 мая 2020 года: в 3 ч. Ч.3 / редкол.: В. А. Богуш [и др.]. – Минск: Бестпринт, 2020. – С. 34 – 37.
7. Алексеев, В.Ф. Воздействие разрядов статического электричества на полупроводниковые структуры и интегральные схемы / В.Ф. Алексеев, Г.А. Пискун, А.А. Лисовский // Danish Scientific Journal. – 2018. – Vol.1, № 19. – Pp. 31–41.
8. Лаборатория информатики и параллельных вычислений // COMSOL graal.ens-lyon.fr [Electronic resource]. – 2010. – Mode of access: <http://graal.ens-lyon.fr/MUMPS> – Date of access: 17.09.2021.
9. Глушко, А.А. Моделирование технологии изготовления субмикронных КМОП СБИС с помощью систем TCAD / А.А. Глушко, И.А. Родионов, В.В. Макаручук // Технология и конструирование в электронной аппаратуре. 2007. – №4. – С.32-34.

SCIENTIFIC PUBLICATION

WITH PROCEEDINGS OF THE II INTERNATIONAL
SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE

**«INTERDISCIPLINARY RESEARCH:
SCIENTIFIC HORIZONS AND PERSPECTIVES»**

October 1, 2021 | Vilnius, Republic of Lithuania

VOLUME 1

English, Ukrainian, Russian, Uzbek, Lithuanian and Tajik

*All papers have been reviewed. Organizing committee may not agree with
the authors' point of view. Authors are responsible for the correctness of the papers' text.*

Signed for publication 01.10.2021. Format 60×84/16.
Offset Paper. The headset is Times New Roman & Open Sans.
Digital printing. Conventionally printed sheets 6,86.
Circulation: 50 copies. Printed from the finished original layout.

Contact details of the organizing committee:

21037, Ukraine, Vinnytsia, Zodchykh str. 18, office 81

NGO European Scientific Platform

Tel.: +38 098 1948380; +38 098 1956755

E-mail: scientia@ukrlogos.in.ua | URL: www.ukrlogos.in.ua

Publisher [PDF]: Primedia E-launch LLC

TX 75001, United States, Texas, Dallas. E-mail: info@primediaelaunch.com

Publisher: NGO European Scientific Platform

21037, Ukraine, Vinnytsia, Zodchykh str. 18, office 81. E-mail: info@ukrlogos.in.ua

Certificate of the subject of the publishing business: ДК № 7172 of 21.10.2020.